Anny Komnény mluvit jazykem Thúkydidovým i její snaha o antický geografický rámec, dosvědčují to vyumělkované klasicizující romány i množství dobových listů, které neobsahují žádnou výpověď o vlastní době, a v praxi konečně i obtíže, jež působí literárním historikům datování některých děl. Ale i proti záměrům autorů se objevují v historiografii, v pamětech, v románech a zvláště v satirách realistické rysy a scénky odpozorované životu. Zárodky těchto lidových tendencí a skromné zárodky literatury psané živým jazykem jsou počátkem nového proudu, který se v dalším vývoji rozlije do větší šíře. Jedním z hlavních rysů komnénovské literatury je však její zesvětštění, začíná se objevovat smysl i pro ryze zábavnou funkci literatury. Nositeli literární kultury už nejsou převážně církevní hodnostáři, ale státní úředníci a objevují se i literáti z povolání.

KŘIŽÁCI V BYZANCI NIKÁJSKÝ EXIL (1204–1261)

BYZANTSKÉ ŠKOLSTVÍ ZA LATINSKÉHO CÍSAŘSTVÍ A NIKÁJSKÉHO EXILU

V kapitole o historiografii komnénovské doby jsme opustili historika Niketu Chóniata v okamžiku, kdy zdrcen barbarským zpustošením Konstantinopole křižáky odchází s byzantským císařským dvorem do Nikaie.

Když se v Konstantinopoli prohlásil císařem Balduin, hodlal tu zřídit latinskou vysokou školu. Obrátil se tehdy na papeže Innocence III., aby přiměl pařížskou Sorbonnu k tomu, aby se této záležitosti ujala. Papež v květnu roku 1205 skutečně poslal list „pařížským profesorům a žákům, aby se odebrali do Řecka a reorganizovali studia v zemi, kde poprvé vznikla," nemáme však žádné zprávy o tom, že by se byl tento záměr realizoval. Na pařížské Sorbonně bylo pouze zřízeno collegium Constantinopolitanum (konstantinopolská kolej), na níž mělo studovat vždy dvacet kleriků ze „zámoří" (franc. *outre-mer*), tj. z byzantského Východu. V pramenech jsou až do šedesátých let 14. století uváděni jako „pueri orientales" nebo „clerici transmarini". Ti pak měli šířit římskokatolickou víru v bývalých byzantských državách obsazených nyní křižáckými latinskými vladaři.

Západ nicméně vzhlížel s úctou k byzantské učenosti, jejíž ohlas pronikl až do středověkého německého eposu *Wartburgkrieg*, v němž konstantinopolská škola je uváděna hned po slavné univerzitě pařížské, a tato její pověst přetrvala až do období humanismu, jak víme ze slov Eneáše Sylvia Piccolominiho: „Až do našich dob přetrval v Konstantinopoli památník starobylé moudrosti, jako by právě tam byl pravý domov písemnictví a tvrz nejvyšší moudrosti."

Jinýma očima se dívali na soudobou kulturní situaci v Konstantinopoli Byzantinci:

> Katastrofa královny měst znamenala i pokles vzdělanosti doslova k nule,

říká historik GEÓRGIOS AKROPOLITÉS (1217–1282). Násilné podrobení Řeků římské církevní autoritě obsazením Konstantinopole znamenalo jen prohloubení vzájemného kulturního odcizení a posílení vědomí kulturní a náboženské odlišnosti u Byzantinců.

Jak tomu v historii v období katastrof často bývá, hledali tehdejší byzantští vzdělanci posilu svého sebevědomí v minulosti a znovu se větší měrou vraceli k antice. Státní ideologie se sice stále zakládá na zdůrazňování kontinuity římského císařství v císařství byzantském, zároveň však dochází k jakési renesanci helénismu a zejména řečtí historikové hledají v období nikájského exilu dokonce počátky řeckého národního uvědomění.

Vzdělání bylo u Byzantinců vždy v popředí jejich stupnice hodnot. Císař Ióannés Vatatzés (1222–1254) vydal edikt o založení filozofické školy v Nikai a svěřil její vedení Theodóru Hexapterygovi. Takto vzpomíná ve své knize *Chroniké syngrafé* (Kronika) na začátky svého nikájského studia Geórgios Akropolités, historik tohoto období:

> „Z touhy po studiu a po vyšším vědeckém vzdělání jsem nechal všeho ostatního a z vůle vladařovy jsem se spolu s několika dalšími hochy ohlásil u bran přednášek z logiky. Naším učitelem byl Theodóros Hexapterygos. Když jsme se shromáždili před císařem, císař pronesl tuto řeč a mířil jí především na mne: ‚Tyto hochy jsem vybral v Nikai a poslal jsem je do školy, ale tebe jsem vybral ze svého domu a připojil k nim jako spolužáka. Ukaž, že skutečně přicházíš z mého domu a podle toho se měj i ke studiu. Povoláním jsi voják a platu, který jsi dostával od mého císařského veličenstva, odpovídal (nebo jej možná i trochu převyšoval) význam tvého rodu. Ale teprve až budeš moci prokázat, že jsi dokonale vzdělán ve filozofii, budeš hoden vysokých poct a hodností. Mezi všemi lidmi právě jen císař a filozof mají největší význam.'"

Začátky této školy byly zpočátku asi dost skromné a Geórgios Akropolités vidí svého učitele kritickýma očima:

> „Tento Hexapterygos nevynikal příliš svými odbornými vědeckými znalostmi, ale uměl dobře mluvit, poněvadž se hodně zabýval skládáním rétorických řečí a dobře si nacvičil jejich přednes, jeho jméno proto mělo značnou váhu."

Přes obtížnou situaci říše, která byla po dobytí Konstantinopole křižáky rozdrobena do několika následnických feudálních státečků, zakládal nikájský císař Ióannés Vatatzés školy i v dalších městech své říše. Je zajímavé, že podporoval spíše praktické, aplikované přírodovědné obory studia – mimo základní, všeobecné rétorické studium zvláště studium lékařství a matematiky. Profesoři těchto oborů měli být placeni místodržícími a představenými měst, kdežto profesoři práva a filozofie

> s ohledem na jejich pohrdání hmotnou stránkou života a penězi

se museli spokojit se školným, jež dostávali od svých žáků.

Po Hexapterygovi se stal představeným nikájské školy Nikéforos Blemmydés; jeho žáky byli syn Ióanna Vatatza císař Theodóros II. Laskaris a historikové Geórgios Akropolités a Geórgios Pachymerés. Tito mužové patří rovněž mezi přední postavy literatury nikájského období.

„Když mi bylo dvacet sedm let, strávil jsem krátký čas na císařském dvoře, abych se seznámil s jeho chodem a nabyl tam zkušeností (i to patří k vzdělání). Pak jsem opět našel učitele pro pokročilejší stupeň vzdělání. Jmenoval se Prodromos a žil ve Skamandru v Tróadě. – Vynaložil jsem všechno úsilí, abych se k němu dostal a mou touhu nemohla zabrzdit ani dlouhá a nebezpečná cesta ani to, že vladaři tamějšího území mi rozhodně nebyli nakloněni, vždyť Skamandros tehdy nebyl v držení Řeků. Ale jak se mám dostat z jedné državy do druhé, a to nepřátelské, když hranice jsou z obou stran střeženy, aby nikdo nemohl odejít od nás k nim nebo naopak od nich k nám! Přešel jsem tedy hranice, ani nevím jak, na nepřístupném místě se zrakem obráceným k nebi a za vzývání o pomoc a ochranu shůry."

Těmito slovy líčí svou cestu za vzděláním rétor a polyhistor NIKÉFOROS BLEMMYDÉS (1197–1272). Pocházel z rodiny konstantinopolského lékaře a na svou dobu dosáhl pozoruhodného vzdělání, které jej postavilo do čela školy založené císařem v Nikai. Značná část jeho literárního díla souvisí s jeho učitelskou činností. Ve svých filozofických příručkách shrnul Aristotelovy výklady o logice a fyzice, jako většina byzantských myslitelů byl však spíše novoplatonikem usilujícím o syntézu aristotelismu a platonismu, ovšem v rámci křesťanského myšlení. Pro potřebu výuky napsal spis *Geógrafia synoptiké* (Přehled zeměpisu) a několik lékařských traktátů.

Blemmydés byl však především pedagogem, optimistou, který byl hluboce přesvědčen o tom, že člověk jako rozumový tvor je tvárný a vychovatelný. Důležitou úlohu ve výchovném procesu přikládal státu, zejména vladaři jako jeho představiteli. Proto věnoval svůj etický spis *Basilikos andrias* (Obraz vladaře) podobě ideálního vládce a připsal tento spis, napsaný zcela v tradici starších knížecích zrcadel, svému žáku císaři Theodoru II. Laskarisovi. Systém svých etických a pedagogických zásad vyložil ve spisu *Peri aretés kai askéseós* (O ctnosti a askesi, přičemž řecké slovo *askésis* v původním významu znamená výcvik).

Blemmydova autobiografie, z níž jsme uvedli krátkou ukázku, je jedním ze vzácných dokladů tohoto žánru v byzantské literatuře a je svědectvím sílících dobových humanistických tendencí – člověk si opět uvědomuje svůj individuální význam a přínos k celkovému dění. Byzantská literatura ovšem neměla s tímto žánrem žádné zkušenosti, a poněvadž v bi-

ografickém žánru převládaly životopisy svatých, stala se i Blemmydova autobiografie spíše autohagiografií s motivy nadpřirozených zázraků:

„Kosmas si na mne připravil zabiják, obrovský a dosud nepoužitý. Věděl, že mívám ve zvyku vycházet k půlnoci ze svého útulku nebo že vycházívám po půlnoci, abych se v chrámu ráno modlil k Pánu. Vyčíhal si vhodný okamžik a hlídal východ. Jakmile jsem vyšel ven, popadl mne zpředu, povalil mne naznak na zem a jal se mne ubíjet. Nikdo to neviděl, nikde nebylo ani živáčka a všude bylo hluboké ticho. Bodl mne pod bradu, krev vystřikla proudem, nepodařilo se mu však poranit mi dýchací cesty… Když slyšel, že ještě mohu mluvit, upadl v zuřivost a útočil na mne ještě s větší silou… má slova šla do nekonečného prostoru, do propasti a větru, mluvil jsem ke kameni a k železu. Když viděl, že bodnými ranami nedosáhne svého cíle, zvedl nůž do výše a silně mne mnoha ranami pobodal… tu já jsem pochopil, že jsem u konce svého života, zvedl jsem oči k nebi… a zvolal jsem k Bohu: ‚Za mé hříchy, Pane, přijmi mou krev!' A náhle vidím, že má pravice třímá zbraň, která mne měla zavraždit. Nevím, a nemohu vysvětlit, jak se dostala do mých rukou."

Blemmydovo působení se projevuje v literární činnosti jeho žáka, císaře Theodóra II. Laskarise, který za své krátké vlády (1254–1258) usiloval o realizaci dobových humanistických tendencí. Přes svůj krátký život a chatrné zdraví patří k významným postavám byzantské kultury. Kronikář THEODÓROS SKUTARIOTÉS (2. pol. 13. st.) o něm píše:

„Velebím jej pro jeho péči o vědy a také proto, že měl v lásce vzdělance… byl vždy toho názoru, že ani samo císařství se nevyrovná přátelství jednoho filozofa. Shromáždil skoro tolik knih jako Ptolemaios… ze všech oborů věd a umění a ukládal je v jednotlivých městech, aby je kdokoli mohl číst a dal příkaz k rozšiřování znalostí z těchto knih. Zatímco vzdělanost po katastrofě královny měst (tj. Konstantinopole) klesla téměř k nule, začala se za jeho vlády zase rozvíjet a rozšiřovat. Všude na římském území bylo možno vidět shromáždění moudrých mužů, vznikaly posluchárny zasvěcené Múzám a skoro v každém městě probíhaly na náměstích diskuse mnoha vynikajících mužů o vědeckých otázkách těch, kteří usilovali o logické formulace a závěry."

I když jsou slova kronikáře panegyricky nadnesená a i když chvála císařova zájmu o povznesení vzdělání je locus communis byzantské historiografie, potvrzuje Blemmydova autobiografie péči o zakládání knihoven už za vlády Ióanna Vatatza:

„Pobyl jsem rok na hoře Athos a věnoval jsem se namáhavému studiu nesčetných knih. Pak jsem odešel do Soluně a rovněž tam jsem horlivě studoval a odtamtud do Larissy a ještě dále a stále jsem se pilně věnoval téže práci. Zvyšoval jsem svou píli, abych ušetřil čas… Tak jsem pobyl na západě delší čas a neustále jsem se věnoval namáhavému studiu objevených knih – vždyť jich bylo ob-

rovské množství a bylo nesnadné je objevit a názvy některých z nich neznali dokonce ani lidé, kteří se věnovali celý život vědě."

THEODÓROS II. LASKARIS je autorem filozofického díla *Fysiké koinónia* (Přírodní společenství nebo snad Souvislost přírody), v němž se byzantská filozofie poprvé pokusila o čistě filozofický výklad přírody, jíž vesmír vděčí za vyrovnávání protikladů, které v něm vládnou, a za svou jednotu, která je i přirozeným základem všeho bytí. Podobně jako jeho učitel Blemmydés klade i Theodóros II. Laskaris velký důraz na vzdělání, které se má k přirozené povaze člověka jako aristotelská forma k látce. Proto je i přirozená povaha kultivovaná výchovou lepší než ta, které se nedostalo výchovy. Když lidé poznali, že lidský tvor je tvárný a vychovatelný a že člověk jako individuum nedosáhne vždy svého cíle, začal se starat o své potomky a vynalezl pro tento účel nejkrásnější a nejlepší způsob, totiž vědu, kterou rozdělil na jednotlivé odborné specializace a tyto zase spojil s obecnou vědou. V klasifikaci věd klade na nejvyšší místo nejvšeobecnější vědu, tj. filozofii, z níž všechny specializace, např. vojenství, námořnictví, znalost tkaní, zlatnictví, pastýřství, kuchařství, tesařství vycházejí. Švec i tesař sice nemusí být přímo filozofy, ale i oni musí vyrábět své výrobky a používat nářadí podle zásad rozumu. Proto je dobré a prospěšné, aby každý člověk měl podíl na filozofii, protože vzdělaný člověk se zase stýká jen s moudrými.

> Neposlouchej řeči boháčů, které se točí jen kolem hmoty. Jejich slova by tě sráželа k zemi a ty bys pak zlepšoval a rozmnožoval jen hmotu, ale rozum bys znesvěcoval,

radí Theodóros II. Laskaris čtenáři. Je zajímavé, že Theodóros se při svých filozofických vývodech opírá i o matematické argumenty a doprovází svůj teoretický výklad geometrickými obrazci.

Otázkami morálky se císař zabýval i ve spisech *Peri aretés* (O ctnosti) a *Epitomai éthikai* (Stručné stati o etice). Úsilí o organickou syntézu antického a křesťanského světového názoru v oblasti přírodní filozofie se projevuje v dosud nevydaném díle *Kosmiké délósis* (Výklad světa), které se tak stává vyjádřením autorova křesťanského humanismu. Hlavní ideou díla je sókratovská myšlenka o naučitelnosti ctnosti a o souvislosti vědění a dobra. Výklad sókratovského filozofického paradoxu „vím, že nic nevím" vyvolává v poslední části díla u autora hlubokou depresi a pesimistickou nedůvěru ve vlastní schopnosti. Důležitým kulturně historickým dokladem je rozsáhlá císařova korespondence s významnými kulturními a politickými osobnostmi jeho doby.

Dynastie Laskarovců v Nikai našla svého historiografa v žáku Nikéfora Blemmyda a spolužáku císaře Theodóra II. Laskarise GEÓRGIU AKROPOLITOVI (1217–1262), který ve svém spise *Chroniké syngrafé* (Kronika) popsal dobytí Konstantinopole křižáky v roce 1204 a dějiny Byzance a pak Nikájského císařství v letech 1203–1261. V úvodu svého díla se autor hlásí k tradiční zásadě „objektivity":

> Historik musí psát své dílo bez ohledu na nenávist nebo lásku, jen v zájmu historie tak, aby skutky, ať už byly dobré či špatné, neupadly v propast zapomenutí, kterou plodí čas.

A tak ze stránek jeho Kroniky vystupuje i druhá, středověká stránka „osvíceného humanisty" Theodóra II. Laskarise, tvrdost, jíž si v úsilí o zachování centrální státní moci znepřátelil mohutné šlechtické rody říše:

> Syn císaře Theodóra Ióannés byl v době smrti císaře a otce ještě velmi malý, nebylo mu ještě ani celých osm let. Jeho otec a císař učinil závěť zdánlivě ve prospěch syna (tj. Ióanna IV. Laskarise), ale ve skutečnosti ve prospěch svého protovestiaria (přednosty císařské garderoby) Geórgia Muzalóna. Právě jej závěť učinila pánem nad všemi záležitostmi Římanů, takže v jeho rukou se soustředila moc nad celou římskou (tj. tehdy nikájskou) říší do té doby, než by císařův syn dosáhl dospělosti… Ale císařova mrtvola neležela v hrobě ještě ani tři dny, a tu se seběhli jako domluveni všichni Římané, kteří se tam nalézali (a bylo tam shromážděno slušně velké vojsko), zejména ti aristokrati a přední hodnostáři, kterým císař kdysi ublížil. Mezi nimi byl Alexios Stratégopulos, jehož syna Kónstantina dal císař oslepit a jeho samého uvrhl do vězení, dále Kónstantinos Tornikés, kdysi velký primikerios císaře Ióanna Vatatza, ale jeho syn (Théodoros) jej dal odstranit, Theodóros Filés, rovněž zbavený zraku, Geórgios Zagarommatés, kterého císař Ióannés Vatatzés jmenoval protovestiariem a syn Theodóros jej sice nejdříve poctil hodností prvního parakoimomena (komorníka), ale brzy jej hodil přes palubu, čtyři synové protovestiaria Raula rovněž věznění, Nikéforos Alyattés, kterému císař nejdříve udělil hodnost *epi tú kanikleiú* (přednosty císařské kanceláře), ale pak mu dal bez jakékoli příčiny vyříznout jazyk, a mnoho dalších vynikajících a významných mužů… Když se protovestiarios dozvěděl o útoku lidu, vběhl spolu s bratrem Andronikem, zvaným též velký domestik, a s nejstarším bratrem, zvaným též hlavní lovčí, do chrámu. Jakmile viděli, že dav proti nim kráčí s obnaženými meči, vešli až do prostoru oltáře a zde

meč na nich vykonal své dílo, ačkoli se přitiskli přímo k svatému oltáři… Pak vzbouřenci obklopili hrob císaře Theodóra a zahrnovali jej potupnými nadávkami za to, že císař svěřil římskou říši a její řízení bezvýznamným, hanebným a ničemným lidem odchovaným lacinými popěvky, oddaným píšťalám a strunám, prozpěvujícím si za doprovodu lyry a majícím zálibu v tanečních mimech předvádějících živé scény z Homéra, a zanedbal urozené muže a obratné vojenské velitele, kteří vykonali vynikající a čestné služby pro jeho císařského otce… Hodnostáři římského lidu, velitelé vojenských oddílů a přední hodnostáři církve, mezi nimi i patriarcha… se pak radili o záležitostech státu, kdo by byl hoden ujmout se jeho správy a vládnout lépe než ostatní… oči všech tehdy spočinuly na Michaélu Komnénovi (Palaiologovi)… a tak Michaél Komnénos (Palaiologos) vzal na sebe namáhavou povinnost císařské vlády… a poněvadž musel být korunován císařskou korunou, přišel do bithýnského města Nikaie a tam mu vložil patriarcha Arsenios na hlavu císařský diadém.

Tak se ujal Michaélem VIII. Palaiologem vlády rod Palaiologovců, který se měl vbrzku vrátit do znovudobyté Konstantinopole a vládnout zde ještě téměř dvě stě let až do posledních dnů říše.

Úryvek z Kroniky Geórgia Akropolita je odrazem sílících feudálních tendencí v Byzanci. Vzmáhající se aristokratické rody těžce nesly snahu císařovu o udržení tradičního byzantského centralismu a omezování moci šlechty. Z malých státních útvarů, které vznikly po pádu Konstantinopole do rukou křižáků, si samostatnost (až do roku 1461, kdy se stalo kořistí Turků) udrželo Trapezuntské císařství. Absolutní centralizaci se už nepodařilo obnovit.

„Inter arma silent Musae" – za bojů Múzy mlčí. Z nikájského období, v kulturní oblasti spíše racionálně střízlivého, nemáme doklady spontánní poezie sloužící potěše lidského ducha. Je tu samozřejmě několik příkladů dvorské poezie složené oficiálním rétorem NIKÉFOREM BLEMMYDEM, např. verše na oslavu narození Ióanna IV. Laskarise, syna Theodóra II. Je zjímavé, že Blemmydés po dlouhé době opět sáhl k epickému hexametru a epické řečtině v básni věnované oslavě kláštera tón Sósandrón. Lze v tom vidět předzvěst blížícího se byzantského humanismu 14. a 15. století. Oslavné verše na členy císařské rodiny a pro dvorské církevní slavnosti skládal i GEÓRGIOS AKROPOLITÉS. Skládání takových veršů patřilo k povinnostem císařských rétorů nebo historiků stejně jako skládání oficiálních projevů. Jsou dokladem své doby, nelze v nich hledat estetické hodnoty.

Zařaďme zde jako veršovaný doklad období křižácké okupace velkých částí byzantské říše (1204–1292) ukázku z anonymního díla *Chronikon tés Moreas* (Kronika Morejská), i když její vznik spadá až do let 1333–1346. Jako dílo tzv. gasmula, to jest pořečtělého Francouze nebo francouzsko-řeckého míšence, je napsána z hlediska francouzského koloniálního „zámořského" vlastenectví lidovým jazykem promíšeným francouzskými prvky, představuje hrdinský epos francouzských dobyvatelů na řecké půdě. O oblibě a rozšířenosti díla svědčí to, že se zachovala ve francouzské, italské a španělské verzi. Badatelé dosud diskutují o tom, zda původní podoba této kroniky byla francouzská nebo řecká. Ať tomu bylo jakkoli, je toto dílo nesmírně zajímavým dokladem smýšlení francouzského kulturně politického prostředí feudálů, kteří ovládli tehdejší Peloponés, středověkou Moreu, a zároveň obrazem vzájemného prolínání franského a byzantského feudálního systému za vlády Geoffrey de Villehardouina:

Pan Champlitte pak ho oslovil a vyvolal ho z řady,
před všemi k němu promluvil a řekl: „Sire Geoffrey,
já přesné zprávy obdržel a po pravdě to říkám,
ujal ses rázně velení a dobrou radou přispěls.
Pak v Romanii táhli jste a dobyli jste Města
a ke všem těmto hrdinstvím ty dal jsi první popud
a sám jsi nikdy neváhal též účastnit se boje.

Když dozvěděl ses, že i já jsem do Moreie přišel,
hned sám jsi dílem nemalým k vítězství slavně přispěl.
Tys ihned krále Balduina statečně osvobodil
i s celou jeho družinou a pak jsi přišel ke mně.
Já velmi bych se prohřešil a byl bych nevděčníkem,
kdybych ti nedal odměnu, jež právem náleží ti.
Proto ti dávám z vůle své, a také tvému rodu,
kraj arkadský i s okolím a město Kalamata."
Pak za ruku jej uchopí a zlatý prsten dá mu,
a když mu prsten navlékl i prokázal mu poctu,
rytíře znovu osloví a takto k němu mluví:
„Od této chvíle, sir' Geoffrey, já jsem tvým lenním pánem,
neboť z mé vůle vladařské se stáváš pánem země.
A od nynějška sluší se, bys byl mi věrný navždy,
a já zas ze vší moci své tě budu ochraňovat.
Proto nyní musím se zpět vrátit do Francie,
já prosím tě a káži ti pro tvoji lásku ke mně,
bys půdu, kterou v Morei já v těžkém boji získal,
teď převzal v svoje držení a pro mne věrně střežil."

Když tuto smlouvu sjednali a zpečetili sliby,
pan Champlitte vstal a odešel, by navrátil se domů.

Hned na loď svoji nastoupil a odplul do Benátek,
odtamtud přímo přes moře do Champagne své rodné.
Pan Geoffrey tak se pánem stal nad veškerou tou zemí.

Přestože nikájské období nemělo dlouhé trvání, je velmi významné pro další vývoj středověké řecké společnosti.

Podívejme se ještě na některé dobové oficiální projevy, které jsou součástí státní propagandy a lze v nich tedy vidět jednoznačný výraz dobových tendencí. Nám už známý historik a rétor NIKÉTAS CHÓNIATÉS, který po obsazení Konstantinopole křižáky odešel na císařský dvůr do Nikaie, napsal několik projevů pro Theodóra II. Laskarise, v nichž za politický cíl označil návrat byzantského císařství do Konstantinopole:

> Opět dobudeme svou vlast, které jsme byli zbaveni pro své hříchy. Tato vlast je naším dávným a prvním sídlem, náš ráj, je to město na Helléspontu… město našeho Boha, ušlechtilá radost celé země, město slavné u všech národů. Kéž, Kriste králi, můžeme zazpívat oslavný hymnus k tvému zmrtvýchvstání a ihned potom k tvé oslavě zanotovat vítěznou píseň nad porážkou nepřátel. A jestliže oslavíme i návrat do Města, z něhož jsme byli vyhnáni…, pak by to byl větší zázrak než všechny tvé zázraky a nejznamenitější z tvých činů… zas budeme jedno stádo a bude tu jen jeden pastýř.

Tyto biblické metafory jsou odrazem kontinuity byzantské císařské myšlenky v Nikai. Aktuálnost zdůrazňování této myšlenky osvětluje jiný projev téhož řečníka:

> „Všechny národy Západu se zmocnily prvního a nejkrásnějšího z měst. Tehdy se naše aristokracie rozptýlila do různých míst, všichni bojovali o holý život a někteří se postavili nepříteli na odpor. Jiní však zůstali ve vlasti, aniž se pokoušeli o její obranu, ale spíše ji ještě poškozovali. Sami se uvrhli do hanby tím, že se ochotně vzdávali vítězům a zbaběle se vzdávali svobody za skývu chleba a kapku vína."

Z jiných pramenů víme, že tato „skýva chleba a kapka vína" mohla po západním vzoru znamenat dědičnou půdu, *feudum*, jež se některé mocné byzantské šlechtické rody snažily získat i za cenu podrobení se Latinům.

Politická snaha o restituci stavu před rokem 1204 vedla v kulturní oblasti k posílení tradicionalismu, a proto se péče o vzdělání a o tradiční helénskou kulturu jdoucí až k antickým kořenům stala přímo součástí vládního programu. Tak mohl Theodóros II. Laskaris srovnat Nikaiu jako středisko řecké vzdělanosti se starověkými Aténami, i když spojení křesťanské kultury se starověkou vyzdvihovalo v jeho očích Nikaiu na vyšší stupeň. Od tohoto nikájského tradicionalismu vedla cesta k renesanci palaiologovského období. Ale byla tu ještě jiná literární klišé – např. postava Alexandra Velikého. Nikétas Chóniatés v úvodu jednoho ze svých projevů jej velmi zřetelně staví Theodóru II. Laskarisovi před oči jako vzor:

> Alexandr miloval literaturu a cenil si přátelství moudrých mužů, ale byl i odvážný a vykonal velké činy, proto řečník oslavuje jeho a každého vládce, který jej napodoboval,

to jest postavil se jako jediný vojevůdce v čelo všech Řeků. Postava Alexandra Velikého se v soudobé rétorice objevuje častěji a zůstane vedle Digenise Akrity trvale ztělesněním řeckého národního hrdiny. A v tomto motivu můžeme rovněž hledat jeden ze symptomů rodícího se řeckého národního vědomí, vědomí odlišnosti nejen od barbarských, pohanských a muslimských národů Východu, ale i od oněch křesťanských „všemožných národů Západu", které se zmocnily Města. A to je prvek, který na rozdíl od tradicionalismu zdůrazňujícího minulost směřuje k budoucímu vývoji. K ní ukazuje i předtucha Theodóra II. Laskarise v jednom z jeho listů učiteli Blemmydovi, že

> filozofie, nad niž žádný druh vědění není více řecký, jednoho dne odejde z Řecka a najde útočiště mezi barbary Západu.

OBNOVENÍ ŘÍŠE – POČÁTEK ZÁNIKU

Vývoj byzantské kultury v posledních dvou stoletích je dobrou ilustrací tvrzení, že mocenský a kulturní úpadek nemusí jít vždy ruku v ruce a stejným tempem. Při tom podněty intelektuálního rozmachu palaiologovského období můžeme hledat právě ve sféře politické: 1. v jednání o unii s římskou církví v době zvýšeného ohrožení říše z východu Turky, ale stejně i ohrožení ze západu, způsobeného růstem hospodářského vlivu italských městských států a výboji mocných západních feudálů (zvláště sicilských Anjouovců), 2. v rostoucím styku s evropským Západem, který s těmito jednáními souvisel a z něhož vyplýval i růst kontaktů v ideologické sféře. Ten pak vedl nejen k přijímání západních hodnot, ale v některých případech naopak k jejich radikálnímu odmítání nebo zase k úsilí o regeneraci návratem k starým řeckým kulturním hodnotám.

VÝVOJ ŠKOLSTVÍ VE 13. A 14. STOLETÍ

Michaél VIII. Palaiologos, korunovaný již v nikájském exilu, vtáhl 15. srpna 1261 Zlatou bránou do Konstantinopole, aby jej tu patriarcha znovu korunoval v chrámu sv. Sofie, v pravém a legitimním hlavním městě a srdci říše.

Jakmile Michaél upevnil svou císařskou moc, ujal se obnovy konstantinopolského školství. Říká-li pozdější patriarcha GRÉGORIOS Z KYPRU (1241 – po 1289) ve své chvalořeči na císaře Michaéla VIII. o této jeho činnosti:

> dochází k rozvoji věd a k literární renesanci (*anabiósis logón*),

není to v tomto případě jen daň rétorice, povinný topos tzv. chvalozpěvu na císaře. Termín *anabiósis* tu ostatně není ojedinělý. THEODÓROS METOCHITÉS (1260/1–1332) později oslavuje ve svém chvalozpěvu na rodnou Nikaiu své rodiště za to, že

> uchovalo zárodky pozdější renesance… a když po létech se věci opět vrátily do rukou Římanů… Nikaia poslala (do Konstantinopole) vzdělanost… jako zárodek nového života.

V dalším výkladu uvidíme, že pojem palaiologovské renesance zná i moderní věda.

Z historika GEÓRGIA PACHYMERA (1242–1310) víme, že Michaél VIII. obnovil základní školu při kostele sv. Pavla, založenou již Alexiem I. Komnénem, ustanovil tu stipendia pro učitele i žáky a občas i osobně prováděl inspekci, aby zjistil,

> v kterém oboru kdo prospívá a udělil (pak těmto žákům) obvyklé ceny.

Vyšším naukám se věnoval GEÓRGIOS AKROPOLITÉS (1217–1282), který učil aristotelské filozofii a matematice podle Eukleida. Není známo, kde se tato vyšší škola tehdy nalézala.

Poněvadž Geórgios Akropolités byl nakloněn tzv. unii, tj. politice vedoucí k smíru řecké ortodoxní a římské katolické církve, usiloval tehdejší patriarcha GERMANOS III. (patriarchou 1265–1267) o to, aby výchova klerikŭ byla svěřena jinému učiteli, jeho chráněnci Maximu Holobolovi, vězněnému pro jakýsi politický přestupek v klášteře. Germanos svou žádost císaři ovšem zdůvodnil takto:

> „Tvůj velký ministr Geórgios Akropolités, císaři, věnoval již mnoho úsilí výuce z tvého pověření, ale nyní je už vyčerpán (bylo mu čtyřicet let) a je nutno dávat vzdělání i jiným, zvláště služebníkům církve, a ti se musí vzdělávat pro potřebu církve tak, aby jí byli co nejužitečnější. Dej tedy souhlas… a omilostni Holobola a já… jej ustanovím učitelem pro adepty filozofie." (Císař roku 1267 patriarchově žádosti vyhověl a ten) zahrnul Holobola výhodami, mezi jiným mu udělil diplom rétora a za jeho učitelského působení bylo jeho učiliště všem přístupné.

Zdá se, že hned v počátcích palaiologovské doby bylo obnoveno i takzvané *oikúmenikon didaskaleion*, tj. vyšší škola při konstantinopolském patriarchátu, a že Holobolos na ní působil jako *rhétór tón rhétorón* (nejvyšší profesor rétoriky) nebo *didaskalos tón didaskalón* (nejvyšší, vedoucí učitel).

Ve 14. století dochází v organizaci byzantského školství k významné změně. Zatímco na Západě byla veškerá výuka (tj. výuka klerikŭ i laikŭ)

od počátku středověku do 13. století v rukou církve a až od 13. století se vzdělávání laiků přenášelo na partikulární školy, byli v Byzanci až do 13. století v klášterech vychováváni pouze budoucí mniši.

Ale právě v té době se v Byzanci poprvé objevují veřejné školy ve spojení s klášterním objektem, zatímco na Západě se vyšší odborné vzdělání už od 12. století rozvíjelo na univerzitách (roku 1119 byla založena univerzita v Bologni, roku 1150 lékařská fakulta v Salernu, roku 1167 univerzita v Oxfordu). V Konstantinopoli vznikla ve 13. století vyšší všeobecně vzdělávací škola Planúdova při klášteře Chóra, z ní vycházejí úředníci, důstojníci či lékaři. Jádrem výuky byly četba starověkých řeckých klasiků, slohová cvičení a matematika. Planúdovy zájmy byly ještě širší, jako jeden z prvních byzantských vzdělanců uměl dobře latinsky (latině se však v jeho škole neučilo), zajímal se i o přírodní vědy a lékařství. Snad už v jeho škole se začal tvořit typ filozoficky vzdělaného lékaře. Takoví lékaři později vycházeli zejména ze škol při klášterech spojených s nemocnicí (tzv. *xenón*). Byli příznačnými postavami ještě i pro novořecké osvícenství.

Učitelem generace po Planúdovi byl NIKÉFOROS GRÉGORAS (1290/1–1360). Pro 14. století nemáme dochovánu žádnou zprávu o veřejném školství, víme pouze, že vysocí státní úředníci přednášeli po „svých úředních hodinách" v jakýchsi večerních univerzitách. Takovou výuku poskytoval např. THEODÓROS METOCHITÉS (1260/1–1332), který zastával na císařském dvoře úřad jakéhosi „ministerského předsedy". Historik tohoto období Nikéforos Grégoras chválí císaře Andronika II. (1282–1328) za to, že ze svého dvora vytvořil „gymnázium filozofického vzdělávání". Při císařském dvoře se rozvíjí vědecký ruch i formou jakýchsi pravidelných zasedání vědců (*synedrion*), na něž se navzájem jako hosté zvali i odborníci z dalších byzantských středisek vzdělanosti. Grégoras sám vyučoval ve své pracovně v klášteře Chóra.

Za císaře Ióanna Kantakuzéna (1347–1354) zavedl v Konstantinopoli výuku aristotelské logiky jihoitalský mnich BARLAAM (kol. 1290–1350), který uplatňoval západní scholastickou dialektiku. V další kapitole se s ním setkáme jako s jednou ze dvou hlavních osobností hésychastického sporu. Grégoras prý jej překonal ve veřejné disputaci díky hlubokým znalostem astronomie a matematiky, která stála v centru jeho výuky a jejíž studium v Byzanci obnovil už Grégorův učitel Theodóros Metochités. Jméno Barlaama, Petrarkova učitele řečtiny, nás přivádí již na práh italského humanismu.

Ve školství palaiologovského období sílí zájem o přírodní vědy, zvláště o matematiku a astronomii, obrana proti ideovým vlivům západní církve v době jednání o unii a v době hésychastických sporů vede ke snaze oddělit odborné teologické vzdělání od vzdělání světského. Až do té doby se totiž kléru dostávalo stejného vzdělání jako laikům. V té době se objevují i zárodky organizace vědeckého života. Pád Konstantinopole roku 1453 zadržel tento modernizační vývoj, který se plně uplatnil až v italském a evropském humanismu.

ROZVOJ VĚDECKÉHO MYŠLENÍ

Theodóros Metochitès si ve své řeči *Éthikos é peri paideias* (O etice neboli o výchově) položil otázku:

> „Což lze nalézt lepší přátele a rádce než jsou oni mužové starověku, kteří s námi rozmlouvají prostřednictvím svých děl?"

Týž autor se v některých svých esejistických úvahách zamýšlel nad otázkou, zda je to opravdu jen řecké kulturní dědictví, jež si zaslouží, aby v co nejširší míře bylo zachováno dalším pokolením.

Činnost byzantských filologů palaiologovské doby je svědectvím toho, o jak živé dobové problémy šlo. Filologie se stala předním vědeckým oborem a hned jeden z prvních filologů této doby MAXIMOS PLANUDÉS (1255–1305) vynikl svými znalostmi latiny a zprostředkováním předních děl antické římské literatury byzantské kulturní veřejnosti. Nepochybně souvisel tento zvýšený dobový zájem o latinskou literaturu s rostoucími diplomatickými a obchodními styky se Západem, jež trvaly i po opuštění Konstantinopole křižáky v roce 1261. Rozšíření znalosti latiny si vyžádala i jednání o unii mezi římskou a řeckou ortodoxní církví, která vyvrcholila na koncilu v Lyonu v roce 1274.

Snad už před Planúdem překládal a komentoval odpůrce unie MANUÉL HOLOBOLOS (asi 1245–1284) díla Boethiova, ačkoli někteří badatelé přičítají i tyto překlady Planúdovi, jenž měl o kulturní kontakty se Západem zásluhu největší a patřil k nejlepším znalcům klasické latinské literatury v Byzanci 13. století. Překládal Augustina, Boethia, Catonova disticha, Cicerona, Macrobia, Ovidia a Juvenála. Výběr děl byl pravděpodobně dán jen tím, jaká díla byla Planúdovi dostupná, rozsáhlejší veršované skladby překládal prózou. Obdobný rozmach překladatelské aktivity už po Planúdovi nenacházíme. Byzantský odpor proti unii a proti jejím přívržencům (tzv. *latinofrones*, tj. lidé smýšlející jako Latinové) uváděl studium latiny v podezření, Nikéforos Grégoras proto od něho raději upustil a DÉMÉTRIOS KYDÓNÉS (asi 1323–1397/8), významný překladatel latinské teologické literatury 14. století, se musel obhajovat proti podezření z vlastizrady. V Itálii přispěly řecké překlady latinských děl k humanistickému studiu řečtiny.

Planúdés, který působil v Konstantinopoli jako profesor na škole při klášteře Chóra, se plně věnoval též pedagogické činnosti, s níž souvisela i vědecká filologická aktivita spočívající ve vydávání a komentování děl starověké řecké literatury. Komentoval Hésioda, vydával školní výbory z tragédií Sofokleových a Euripidových (tzv. byzantské triady, výbory obsahovaly po třech tragédiích), Pindara, Aratovo epos O nebeských jevech, zachoval nám Nonnova *Dionysiaka*, komentoval Thúkydida, Eukleidovu Geometrii, obohatil byzantské znalosti o moralistickém díle Plutarchově, jež pak mělo vliv na Theodóra Metochita, komentoval Ptolemaiovu Geografii, Diofantovu učebnici aritmetiky, Aristofana a vydal sbírku helénistických a raně byzantských epigramů (dnes nazývanou *Anthologia Planúdea*, Planúdův Výbor).

Svědectvím Planúdovy lásky ke knize a krásnému slovu (v souladu s původním významem slova *filologos*, jež znamená „milovník slova") je list, který napsal ženě protovestiaria Raula:

> „Není vůbec ušlechtilé, nedovede-li se člověk oddat kouzlu slov… správné naopak je, když člověk dobře ví, že má duši nadanou rozumem (logiké psyché) a má citlivý smysl pro ušlechtilost slov. Vždyť jinak by člověk ani nemohl dosahovat pokroku ve vědění, protože právě slovo dává všemu správný směr, tak jako kormidlo a uzda koni … člověk, který nemá úctu k slovu (logos), otevírá cestu hlouposti (alogia)."

V českém překladu nelze vystihnou slovní hříčku obsaženou v řeckém textu a založenou na polysémii řeckého slova *logos*, jež znamená „slovo" ale i „rozum". Slovo *alogia* tedy neznamená jen „nerozum, hloupost", ale i „neschopnost tvořit slova, řeč, správně mluvit".

Výběr starověkých děl, jimiž se Planúdés zabýval, dosvědčuje i jeho zájem o přírodní vědy, zvláště matematiku a astronomii. Tato šíře zájmů (Planúdés se zabýval i teologií) charakterizuje dobový encyklopedismus, jehož ideálem byla v souladu s dobovými, už renesančními tendencemi *polymatheia* – znalost mnoha věd, univerzalismus.

V Planúdově ediční činnnosti pokračovali jeho žáci: MANUÉL MOSCHOPULOS (asi 1265–1315), autor řecké gramatiky *Erotémata grammatika* (Gramatika v otázkách a odpovědích), jež se stala evropským humanistům základní učebnicí staré řečiny, a *Syllogé onomatón attikón* (Slovník atických slov) jako pomůcky pro byzantské vzdělance, kteří usilovali o čistý atický výraz jazyka, o něco mladší THOMAS MAGISTROS (asi 1270–1325), činný i jako autor původních spisků o společenských otázkách a vztahu státu a občanů *Peri basileias* (O císařství), *Peri politeias* (O státu), *Peri homonoias* (O svornosti). Žákem Thomase Magistra byl DÉMÉ-

TRIOS TRIKLINIOS (asi 1280–1340), nejvýznamnější filolog 14. století, který přistoupil i k textové kritice založené na srovnávání různých rukopisů (zejména textů antických tragiků). Některé jeho opravy přejali i novodobí editoři.

V edicích a komentářích těchto filologů se zrcadlí i způsob soudobé školské výuky, množství a kvalita rukopisů pocházejících z této doby jsou dokladem širšího zájmu vzdělanců o tyto texty, bez nichž bychom si sotva dovedli představit rozvoj pozdější evropské renesanční literární kultury.

Toto období zaznamenalo i mohutný rozmach studia astronomie a matematiky, jak jsme viděli již v činnosti Planúdově. Theodóros Metochités se studiu těchto věd začíná věnovat ve svých čtyřiceti třech letech a napsal později spis *Stoicheiósis epi té astronomiké epistémé* (Úvod do astronomie); vychoval i řadu žáků. Ve středověku ovšem do vědecké astronomie pronikaly i prvky astrologie, proto církev na tuto vědu pohlížela vždy s nedůvěrou.

Roste aktivita v oblasti lékařských věd, nový rozmach zaznamenává i právní věda. V polovině 14. století vydává KÓNSTANTINOS HARMENOPÚLOS (1320–1383) v Soluni právní příručku o šesti knihách zvanou proto *Hexabiblos* (řec. *hex* = šest), která podává systematický a jasný výklad všech oblastí občanského a trestního práva. V Řecku byla tato příručka platná po 600 let až do roku 1945!

Pro humanistický ráz palaiologovského období je příznačné, že tato vědecká činnost byla vždy spojována s pedagogickým úsilím:

> Další vzdělávání ducha je pro lidi, kteří hledají potěšení a radost v oblasti vzdělání a vědy, nejvyšší hodnotou

– pod tímto heslem rozvíjel svou činnost Theodóros Metochités – ale zároveň usilovala i o spojení s praxí (úvody do studia různých oborů, příručky) a s úsilím o systemizaci. S tím souvisí vznik encyklopedie mnicha JOSEFA (asi 1280–1330) zvaného FILOZOF, jež zahrnovala rétoriku, logiku, fyziku, antropologii, matematiku (včetně nauky o harmonii a astronomie) a základy teologie a kterou její autor psal „pro obecné používání".

FILOZOFIE A TEOLOGIE

Jednání Michaéla VIII. o unii s římskou církví, která vyvrcholila přistoupením k unii na koncilu v Lyonu roku 1274 a jejichž vlastním cílem bylo získat vojenskou pomoc římského papeže a zabránit sblížení papeže se sicilskými Anjouovci, oživila a aktualizovala polemiku o rozdílech mezi řeckou a římskou církví.

Zajímavou postavou této polemiky je patriarcha IÓANNÉS BEKKOS († 1297), zpočátku zapřisáhlý odpůrce unie. Když Bekkos veřejně vystoupil proti unii, dal jej císař uvrhnout do vězení. Přívrženci unie

> se však (podle historika Geórgia Pachymera) rozhodli postupovat proti Bekkovi jinak. Jsouce si vědomi, že jejich odpůrce je člověk vzdělaný a že je nutno jej přesvědčit důkazy, shromáždili doklady ze svatých knih, to jest výroky církevních otců, které se zdály svědčit ve prospěch Latinů, a předložili je vězňovi. On je prostudoval a pomalu se klonil ke smíru… Byl však příliš poctivý, než aby ihned vyslovil svůj souhlas, dokud by nebyl zcela přesvědčen. Jako příčinu uváděl, že se dosud zabýval spíše starověkou řeckou literaturou a nemohl se dostatečně věnovat biblickým studiím. Chtěl by mít nyní přístup k těmto knihám, zorněji je přečíst tak, aby pochopil smysl Písma a pak teprve aby z přesvědčení se přiklonil definitivně k určitému názoru a pevně při něm stál. Nebude-li však ještě ani pak přesvědčen, nechť je mu dovoleno uvést důvody, proč tomu tak je. Císař jeho žádosti vyhověl, propustil jej z vězení, poskytl mu studijní literaturu i klid k jejímu studiu… Bekkos prostudoval tyto knihy a našel v nich značnou podporu pro rozhodnutí, že Latinové se neodvážili jiné změny, než že přičinili onen přídavek k vyznání víry. Citoval dále výrok Kyrilla z Alexandrie, který odstraňuje i tento rozdíl mezi námi, totiž, že (Duch svatý) svou podstatou vzešel z obou, tj. z Otce skrze Syna. V tomto místě (vyznání víry) oni mají předložku *ek* (= z) a my *dia* (= skrze), i tento rozdíl tedy Kyrillos překlenul.

Bekkos, přesvědčený nyní o správnosti císařovy politiky, se opět stává patriarchou a svými díly poskytuje této politice teoretickou oporu. Jeho nejvýznamnějším spisem je právě kniha *Peri tés henóseós kai eirénés tón tés palaias kai neas Rómés ekklésión* (O jednotě a míru mezi církvemi starého a nového Říma). Své přesvědčení neopustil ani v době, kdy myšlenky unie po smrti Michaéla VIII. byly opuštěny a Bekkos byl svržen ze stolce patriarchy a zemřel ve vězení.

Modernímu člověku je jistě zatěžko pochopit, jak mohly po staletí trvat vášnivé spory o výklad jediné předložky – onen nekonečný spor o původu sv. Ducha, o tzv. *filioque* ve vyznání víry: latinsky *ex Patre Filioque* – řecky *ek Patros di' hyiú*, tj. latinské „z Otce a Syna" proti řeckému „z Otce skrze Syna".

Skutečné důvody ovšem, jak jsme již naznačili, byly zcela jinde – v oblasti mocenské. Důležitějším sporným bodem byl odpor Byzance vůči uznání papežského primátu, který byl v naprostém rozporu s byzantskou státní ideologií, jež řešila vztah církve a státu spíše, i když ne absolutně, ve prospěch státu. Další důvody leží již ve sféře sílícího řeckého nacionalismu, který se začal rychleji rozvíjet po obsazení Konstantinopole křižáky a po vzniku tzv. franských knížectví ve východním Středomoří. Víra i její vnější výraz byly v té době chápány již i jako vyjádření národní svébytnosti. Důkaz, že protivník se dopouští chyby v Credu, v nejzákladnější formulaci principů víry, pak uvedl v pochybnost i všechny jeho další názory a tvrzení.

Ve 14. století se rozpor západního a východního myšlení projevil v tzv. hésychastickém sporu jako rozpor západního racionalismu a východního mysticismu. Termínem *hésychia* (řecky klid, mlčení) označovali byzantští mystikové stav, v němž mnich usilovnou modlitbou a kontemplací dosahoval emotivního spojení s Bohem.

Východisko byzantské mystiky lze hledat už v 10. století u SYMEÓNA NOVÉHO TEOLOGA. Ve 14. století spojil mnich GRÉGORIOS SINAITSKÝ jednoduchou a monotónně opakovanou modlitební formuli „Ježíši Kriste, smiluj se" s psychofyzickými praktikami rytmického soustředěného dýchání a pohledu fixovaného na jeden bod, tedy s praktikami připomínajícími jógu. Podobná koncentrovaná rytmická dechová cvičení bývají provázena světelnými vizemi, jejichž teologické interpretaci v polemice s Barlaamem později věnoval své síly GRÉGORIOS PALAMAS (1296–1359), zejména v dílech *Elenchos tón symbainontón atopón* (Důkaz zvláštních jevů, k nimž dochází) a *Peri tón hierós hésychazontón* (O těch, kteří se oddávají posvátnému klidu).

V té době přišel do Konstantinopole s cílem studovat díla Aristotelova mnich BARLAAM z jihoitalské Kalábrie (1290–1350). Dokladem jeho racionalistické orientace jsou jeho studia a znalosti matematické. Znalost latiny i západních zvyklostí předurčily Barlaama k diplomatické dráze a k účasti na neustálých byzantských jednáních o církevní unii. Při návštěvě Athosu jej jakýsi prostý mnich naivní formou seznámil s hésychastickým učením, jehož vnější forma byla Barlaamovi zcela cizí, ne-li směšná, a jehož vnitřní smysl nepochopil. Palamas a jeho stoupenci vykládali světelné vize mnichů jako nestvořené světlo na biblické hoře Tábor, v němž se Kristus ukázal svým apoštolům; Barlaam je obvinil z kacířství, neboť prý předstírají, že tělesnýma očima vidí Boha, který podle křesťanského dogmatu je neviditelný. Spor se přenesl na politické pole, když v občanské válce strhl na sebe císařskou moc Palamův přívrženec Ióannés Kantakuzénos (1347–1354), který se opřel o mnichy z athoských klášterů. Na synodě roku 1351 bylo Palamovo učení, které oponovalo Barlaamově výtce tezí o nepostižitelné podstatě Boha a o jeho vnímatelných „energiích", přijato ortodoxní církví jako dogma. Barlaam byl dán do klatby a jeho knihy vyvracející hésychastické učení byly spáleny. Barlaam se ovšem vrátil již dříve do Itálie, přestoupil ke katolictví, v dalších sporech o unii obhajoval stanoviska římské církve a zemřel roku 1350 jako katolický biskup v Gerace v jižní Itálii.

Interpretujeme-li spor palamitů a barlaamitů v teologické rovině jako spor mysticismu, tehdy živého i v západní Evropě, představovaného např. v Německu 13. století mistrem Eckhartem, s racionalismem, tedy jako rozpor teologie intuitivní a teologie racionální, usilující o rozumovou, logickou interpretaci církevních dogmat, můžeme ve filozofické rovině vykládat tento spor jako paralelu podobných diskusí, které v té době probíhaly na Západě.

Vedle tradicionalistů nepřipouštějících žádný rozvoj myšlenek církevních otců a usnesení koncilů, a to ani rozvoj konformní s těmito tradicemi, byli největšími odpůrci hésychastů byzantští humanisté, jejichž stanoviska shrnuje Palamas těmito slovy:

> „Slyšel jsem, že by podle některých měli i mniši usilovat o nabytí světské moudrosti, poněvadž bez ní se nikdy nezbaví nevědomosti a mylných názorů. Vždyť ani dosažením stavu úplného klidu (*apatheia* = necitelnost, lhostejnost) prý nelze dosáhnout dokonalosti a svatosti, neshromáždíme-li vědění odevšad, zvláště s přihlédnutím k starověké řecké vzdělanosti (*helléniké paideia*). I ona je darem božím, stejně jako zjevení, jehož se dostalo apoštolům a prorokům. Právě ona zprostředkuje duši poznání jsoucna a zdokonaluje naši schopnost poznávat a tato patří mezi nejvýznamnější duševní schopnosti. – Tito lidé hrdě prohlašují: My se nezabýváme tajemstvími přírody jako prosťáčkové, ale měříme oběhy nebeské, zkoumáme protikladné pohyby hvězd, jejich konjunkce, fáze a východ, usilujeme o poznání důsledků těchto jevů a činíme tak s hrdým vědomím. Vždyť příčiny těchto jevů jsou uloženy v božském rozumu, který je prvotní a tvůrčí. Jejich odrazy jsou uloženy v naší duši a my usilujeme o jejich prozkoumání dialektickou, sylogistickou a analytickou metodou, abychom se zbavili nevědomosti, dosáhli takto posmrtného života a připodobnili se Stvořiteli. – Dnes někteří

lidé pohrdají cílem, který si vytkli křesťané, to jest dosažení nekonečného blaha v budoucím věku, poněvadž to prý je příliš malý cíl. Chtějí poznávat prostřednictvím vědy a zavádět ji i do církve těch, kteří chtějí žít podle moudrosti Kristovy. Prohlašují, že ti, kteří neznají matematiku, jsou nevědomí a nedokonalí. Od nynějška se prý všichni musí věnovat jen laické vědě."

Z těchto míst Palamova spisu na obhajobu hésychastů poznáváme názory jeho protivníků, kteří měli renesanční víru v sílu lidského rozumu a vědění, zvláště v poznávání přírody. V teologii překonávali omezení daná středověkým náboženským učením a spokojovali se tezí, že Bůh, který je i podle církevního dogmatu nehmotný a neviditelný, je smyslovému poznání nepřístupný a tudíž nepoznatelný. Racionalismus v oblasti možností světského poznání byl spojen s agnosticismem na poli teologie. Na rozdíl od nich byli palamité skeptiky v oblasti rozumového poznání, protože

každé slovo odporuje jinému slovu… je nemožné najít slovo, které by bylo konečným vítězem… toho důkazem jsou ti, kteří usilují o světskou moudrost, když se neustále navzájem potírají a vyvracejí si své názory jen zdánlivě lepšími výroky.

Palamity neuspokojoval rovněž nedostatek a neutralita etického obsahu racionálního vědění:

Znalost a půvab různých jazyků, rétorika, znalost historie, zkoumání tajemství přírody, znalost různých metod logiky a různých názorů na výpočetní metody, různá měření abstraktních obrazců – to vše může být dobré i špatné, nejen proto, že obsah těchto znalostí se mění podle názorů jejich uživatelů, ale může se měnit i v souladu s jejich cíli. Toto studium je dobré, pokud bystří náš vnitřní zrak, bylo by však špatné věnovat se až do stáří jen jemu.

Hranice mezi barlaamity a palamity nebyly jednoznačné. Složitost filozofických diskusí v Byzanci 14. století si uvědomíme, konfrontujeme-li tři nejvýznamnější osobnosti této doby – Nikéfora Grégora, Palama a Barlaama. V polemice proti Palamovi stáli Grégoras a Barlaam na téže straně. Opírali se o senzualistickou gnozeologii, uznávali pouze smyslové vnímání a připouštěli tedy možnost vnímat Boha pouze v symbolech. Na rozdíl od nich vykládal Palamas světelné vize, jež měli palamitští mniši při svém pohroužení do monotónních modliteb, jako reálné smyslové vnímání biblického nestvořeného světla, v němž se Kristus zjevil svým apoštolům na hoře Tábor. Odpůrci Palamovi viděli v tomto učení, jež rozdělovalo Boha na neviditelnou podstatu (*úsia*) a smysly vnímatelná působení (*energeiai*), jen pokračování novoplatónského učení o božských emanacích.

Nikéforos Grégoras, sám platonik, však vedl i ostrou polemiku proti Barlaamovi jako představiteli aristotelismu západní scholastiky. Palamovi vytýkal nedostatečnou znalost a nepochopení řecké filozofie, poněvadž

řečtí filozofové i křesťanští učenci se shodují v tom, že božská podstata (*úsia*) je jednoduchá; nutně tedy musí být v tomto případě totožná podstata se svým působením (*energeia*). Vytýkal mu, že z nevzdělanosti špatně interpretoval novoplatonika Prokla a navázal na nejstarší část učení novoplatonika Plótina, ačkoli většina Plótinových názorů o Bohu je správná.

V polemice Barlaama a Nikéfora Grégora se tak odráží spor aristoteliků s platoniky. Tento spor přetrval existenci byzantské říše a po pádu Konstantinopole byl byzantskými učenci přenesen do renesanční Itálie.

Vítězství hésychasmu v Byzanci tu ochromilo rozvoj racionálního humanismu, renesanční sekularizaci a modernizaci myšlení a prohloubilo propast mezi západní a východní kulturou. Odpůrci hésychasmu se v dalším vývoji z velké části přiklonili k myšlenkám unie s římskou církví a odešli po pádu Konstantinopole do Itálie. Tito humanisté byli ochotni ustoupit od ortodoxie za cenu záchrany státu. Hésychasté naopak kladli důraz na zachování neporušené ortodoxní církve, byť i pod politickým tureckým jhem. I z tohoto hlediska ležela těžiště zájmu a seberealizce obou stran v protikladných sférách, v případě hésychastů mimo tento svět.

Pro vývoj východoevropské civilizace není bez významu, že byzantská kultura právě v této době intenzivněji pronikala do Ruska v překladech děl se silnými hésychastickými a protiřímskými tendencemi. Ve výtvarném umění se hésychasmus projevil zdůrazňováním tématu světla a působil kladně na umělecký projev slavných ruských malířů ikon Theofana Řeka a Andreje Rubleva.

Jedním z posledních byzantských mystiků je NIKOLAOS KABASILAS (1320 – před 1391), autor díla *Peri tés en Christo zóés* (O životě v Kristu). Rostoucí význam individuální lidské osobnosti se projevil v Kabasilově učení, podle něhož konání dobra je věcí lidské vůle, a v tezi, že na světě není nic posvátnějšího a důstojnějšího než člověk sám. Kabasilova mystika nebyla spojena s požadavkem mnišského úniku do samoty, poněvadž člověka povznáší k Bohu přirozená lidská vůle konat dobro, jeho touha po dobru. Zlo vykládá Kabasilas jako nemoc duše a vůle. Kabasilas tak svým mysticizujícím humanismem překonal byzantskou představu spojující dosažení duchovní dokonalosti s nutností útěku ze společnosti ke kontemplaci o samotě, se zavržením činného života (*bios praktikos*) ve prospěch pasivní meditace (*bios theórétikos*). Sociální hnutí zélótů v Soluni mu bylo podnětem k zamyšlení nad problémy společenské etiky ve spiscích *Peri tokú* (O úroku) a *Kata tokizontón* (Proti lichvářům). Kabasilas tedy usiloval o překonání rozporu mysticismu a humanismu.

HUMANISTICKÉ TENDENCE

Typickým představitelem byzantské inteligence spojené nejen s vysokými úřady, ale i příbuzenskými svazky s císařskou rodinou, je nejvyšší ministr říše za Andronika II. NIKÉFOROS CHÚMNOS (asi 1250–1327), jehož tradiční klasicistické, rétorické a literární vzdělání mělo vliv nejen na činnost literární, ale i na formální stránku jeho úředních ediktů a aktů:

„Chceš-li trvale vynikat svým stylem, musíš nejdříve zvládnout teorii a její vědecké závěry a zákony; jen na tom lze založit jasné vyjadřování. Tvým vzorem ve stylu a výběru slov nechť se stanou oni vynikající starověcí velikáni, které nikdo nepředčil, … a každé tvé slovo nechť je bezvadně atické, nechť je prosté, přesné a výstižné"

– radí Chúmnos ve svém traktátu *Peri logú kriseós kai ergasias* (O hodnotě a účinku slov). Chúmnos se tak řadí mezi ony přívržence formálního klasicismu, jejichž zásadou bylo napodobení starých vzorů klasického Řecka, řecky *mimésis tón archaión*, jen toto napodobování vedlo podle nich k formální dokonalosti. Toto dílko spadá již do řady polemik s někdejším Chúmnovým přítelem a později politickým i literárním sokem Theodórem Metochitem, který, jak později uvidíme, chápal starobylé vynikající řecké kulturní dědictví spíše jako brzdu vývoje. Proti němu je namířen i polemický traktát o rétorice *Pros tús dyscherainontas epi tois elenchois tón asafós kai kakotechnós rétoreuontón* (Proti těm, kteří se hněvají, jsou-li usvědčeni z nejasného a špatného stylu), který se dotýká i dalšího sporného bodu obou myslitelů, totiž významu a užitečnosti astronomických studií:

„Ty ceníš výsledky svého úsilí, díla o astronomii, vysoko (píše zde Chúmnos o Metochitovi) ale kdo je tak cení? Nikdo kromě tebe. Mají jen cenu své váhy a pergamenu… kdybys je prodával, nedostal bys za ně nic. Jak by totiž mohl někdo stanovit cenu nějaké věci, z níž neplyne žádný užitek a zisk, v níž není žádný rozumný smysl a nikdo by jí nikdy nemohl použít. (Chúmnos ochotně přiznává:) Jsem v této věci nevzdělaný… stojím velmi hluboko pod všemi nebeskými jevy, hledím k zemi a ochotně souhlasím s tím, že nejsem schopen cokoli z oněch jevů nahoře vidět, zřetelně a jasně… to však není moje provinění, ale spíše neštěstí a nedostatek mé povahy, a proto se řadím co nejdále od těch filozofů, kteří se zabývají nebeskými jevy."

Spor o postoj k některým kosmologickým problémům formulovaným ve starověku Platónem a Aristotelem nás přivádí k dosud nevydanému Chúmnovu dílu a k jeho postojům filozofickým. Sem patří zejména jeho práce *Peri tés hylés kai tón ideón* (O látce a idejích), namířená proti Platónovu idealistickému učení o preexistenci a primárnosti idejí před látkou. Tímto dílem se Chúmnos řadí mezi středověké aristoteliky, pro něž ideje byly jen abstrakcí, jmény věcí. Proti Plótinovu novoplatónskému učení o preexistenci a stěhování duší je namířen spis *Antirhétikos pros Plótinon peri psychés* (O duši), v němž Chúmnos obsahuje křesťanské pojetí nauky o duši založené na Aristotelovi.

Dílo Nikéfora Chúmna, zčásti dosud nevydané, obsahuje i díla přírodovědná, matematická, teologická, oslavné a příležitostné řeči, jež vyplynuly z jeho funkce na císařském dvoře, zachovala se i korespondence s vynikajícími osobnostmi soudobého politického a duchovního života.

Zajímavým dobovým dokumentem, který je svědectvím o soudobém sociálním napětí, je Chúmnova řeč *Peri dikaiosynés* (O spravedlnosti), burcující koncem prvního desetiletí 14. století občany druhého největšího města říše Soluně k odstranění sociálních křivd a nerovností. Povstání zélótů v roce 1342 je důkazem, že tato řeč Nikéfora Chúmna, který sám patřil mezi „mocné" říše, nebyla pouhým literárním cvičením:

„Bylo ti přikázáno milovat bližního, a to milovat ho jako sebe samého; ty jsi k němu lhostejný a místo něho máš zalíbení v tom, co je jeho! A nejen v tom nalézáš zalíbení, ale hned začínáš jednat, vymýšlíš všemožné úklady, přidáváš dům k domu, polnosti k polnostem a okrádáš o to svého bližního! Tak jednáš ty, který jsi silný a veliký a máš přemíru moci i drzost používat násilí. Zpravidla právě ti, kteří mají moc a nadbytek bohatství, jsou také nadměrně nenasytní a poněvadž mají v rukou vládu a moc, nepotřebují k tomu ani mnoho odvahy. Ustavičně vymýšlejí proti svému bližnímu něco nového, obklučují chudáka dvouposchoďovými a tříposchoďovými domy postavenými vysokým nákladem, obléhají ho takto, připravují jej i v jeho domově o vzduch, který si předem zcela přisvojují, nepouštějí do jeho domova slunce a způsobují v něm umělou temnotu… Říkáš: Chci, aby mé děti získaly něčí dům nebo vinici či něco jiného, co jsi ziskuchtivě získal, jako dědictví. Což se tvá mysl neděsí, když myslíš na to, jak jsi tu vinici získal a že svým vlastním dětem odevzdáváš jako dědictví své zločiny?… A co kdyby tvé děti neměly už tvé mocné postavení, jak tomu často bývá u dětí ziskuchtivých otců? Jak myslíš, že ti budou vděčny za tvůj způsob života a za bohatství, jež jim zanecháš? Ještě neuschnou jejich slzy a neutichnou pohřební zpěvy a už je budou vláčet sem a tam a říkat: To jsou děti toho proklatce, děti toho, který byl pro nás všechny zkázou obce!… Co ještě dělají v našich domech, proč je hned nevyženete z toho, co jim nepatří? A už je vlečou před soud. Ti, kteří ještě včera se ti chtěli zalíbit svými hlasy, právě ti dnes odsoudí tvé děti.

A jejich omluva je nasnadě. Řeknou: ‚Vždyť on si své mocné postavení vynutil jen drzým násilím!'"

Chúmnos je představitelem onoho proudu byzantské kultivované inteligence, která spojovala klasické literární a filozofické knižní vzdělání a studium s křesťanstvím a s politickou aktivitou a státnickou činností. Tato šíře zájmu vedla v této době opět k posílení encyklopedických tendencí, ale i k prosazování utilitarismu a prakticismu. Chúmnos přes svůj obdiv k antické kultuře nebyl představitelem humanismu v západoevropském slova smyslu. Byl jen pokračovatelem oněch postojů církevních otců 4. století, kteří uznávali autory klasického Řecka jako velké formální vzory, ale odmítali všechny myšlenky, které byly v rozporu s církevními dogmaty. V souvislosti s jeho dílem lze hovořit o literárním humanismu, snad i o křesťanském humanismu vzhledem k jeho ideálu kultivovaného člověka, který v sobě spojuje hluboké vzdělání s morálními kvalitami tak, jak tento ideál poznáváme z Chúmnových chvalořečí. V nich vyzdvihuje v souladu s klasickým řeckým požadavkem *kalokagathie* vedle tělesné síly, krásy a zdraví i inteligenci, rozvážnost, odvahu, spravedlnost, zbožnost, ušlechtilost a lásku k bližnímu. Tyto morální vlastnosti zůstávají ovšem i v souladu se čtyřmi základními křesťanskými ctnostmi, jimiž byly spravedlnost, rozvážnost, zdrženlivost a síla.

Evropským renesančním humanistům se více blíží osobnost THEODÓRA METOCHITA (1260–1332), který byl kdysi přítelem, politickým i literárním sokem Nikéfora Chúmna, jehož počátkem 14. století vystřídal v nejvyšší funkci ve správě státu jako *megas logothetés*, nejvyšší logothet (odpovídá nejspíše novodobé funkci ministerského předsedy), s novým titulem *mesazón*, doslova „prostředník". Pro dráhu byzantského státníka je příznačné, že Metochités, jehož otec byl v nemilosti jako přívrženec unie s římskou církví, byl ve dvaceti letech povolán k císařskému dvoru ze svého rodného města Nikaie pro výsledky svých studií a své literární činnosti. Po svržení Andronika II. vnukem Andronikem III. sám ztratil majetek i moc.

Dejme slovo Metochitovu žáku, historikovi Nikéforu Grégorovi, který načrtl výstižný portrét tohoto autora:

> Tehdy vládl spolu s císařem a celou říši spravoval Metochitės Theodóros, nejvyšší logothet. Císař (Andronikos II.) k němu natolik přilnul a byl na něm tak závislý, že mu svěřoval všechna tajemství, jednal zcela podle jeho vůle a nic proti jeho vůli nerozhodoval. Dokonce dal svého synovce Ióanna, jediného syna nástupce trůnu, za muže Metochitově dceři – chtěje tak ocenit vynikající vlastnosti, jimiž Metochitės oplýval. Obracel na sebe pozornost všech svou tělesnou výškou, souměrností údů a těla, přívětivostí svých očí a dosáhl vrcholu kultivovanosti svou přirozenou výmluvností, schopností snášet námahu a zdravou i bystrou pamětí. Tazatelům dovedl pohotově poskytovat údaje, ať se už tyto týkaly starověku či současnosti, jako by je přednášel z knihy, takže ti, kteří se s ním stýkali, vůbec knihy nepotřebovali. Byl sám živoucí knihovnou a pohotovou zásobnicí odpovědí. – Jedinou věc bychom mu snad mohli vytknout, že si nechtěl žádného starověkého autora vzít za vzor vlastního literárního stylu… ale řídil se vlastními zásadami a přirozeným nadáním… svědectvím jeho slovesného nadání je množství knih, jež napsal, a vůbec nejobdivuhodnější je, že muž, který byl neustále ve víru událostí a na jehož mysl útočila jedna starost za druhou, se ničím nedal zdržet od čtení a psaní. Obojí zvládl tak obratně, že od rána do večera se zcela a horlivě oddával správě státu, jako by stál mimo jakýkoli literární život, když se však pozdě večer vrátil domů, znal jenom studium, jako by byl vědcem, který nemá nic společného s politikou.

I v tomto krátkém úryvku je několik postřehů, jež dobře charakterizují Metochitovo místo v byzantském intelektuálním vývoji. Termíny „živoucí knihovna nebo živoucí kniha" (*bibliothéké* nebo *biblos empsychos*) v elogiích byzantských literátů pochvalně vyzdvihovaly encyklopedické úsilí. Metochitės se k němu přihlásil svým hlavním dílem, sbírkou 120 esejů *Hypomnématismoi kai sémeióseis gnómikai* (Rozmanitosti filozofické a historické), v níž autor zaujal na byzantské poměry neobyčejně kritické stanovisko k byzantské intelektuální tradici. Metochitės odmítal mrtvý formální klasicismus, k němuž, jak jsme viděli, se hlásil Chúmnos. Dokázal poznat, že úzký „helénocentrismus" zabránil Řekům vidět i velikost jiných národů a v rozporu s byzantskou státní ideologií a v předtuše konce říše první pochopil trpkou pravdu, že vývoj dějin nelze zastavit, že Byzanc není dovršením, ale jen jednou z etap věčného koloběhu historie:

> „Horlivě jsme věnovali pozornost všemu, co pocházelo od Řeků, nebo co se týkalo Řeků, ať to bylo významné či ne… téměř nic v této oblasti neexistuje, co by naši historikové nebyli zachovali pro další paměť… Ale kolik takových činů bylo i u jiných národů?… Příčinou toho (že o nich nevíme) myslím je, že Řekové zpravidla uchovávali památku jen o Řecích a psali s úctou jen o svých vnitřních záležitostech, poněvadž si mysleli, že jen ony si zaslouží, aby památka o nich byla zachována pro příští časy a pro nás, kteří s nimi sdílíme národnost i jazyk a jsme jejich nástupci. Ale podobné významné činy jako u nás byly asi i u jiných národů a i tyto činy jejich předků si zasloužily, aby je jejich historikové ve svých dílech oslavili a předali jejich památku k užitku potomkům. My jen pro svou lhostejnost tyto věci neznáme, poněvadž řečtí historikové se o ně nezajímali. A podobně asi oni neznají naši historii, poněvadž jejich historikové zase neměli zájem o její studium… Často jsem přemýšlel a uvažoval o tom, že podobně jako u každého člověka a živého tvora vůbec, který je podroben přírodním zákonům,

lze na počátku pozorovat jeho zrod a vývoj k dané mezi a potom, když dosáhne této hranice, zánik jeho života a smrt, že zcela stejným způsobem probíhá vývoj u národů a obcí… Vidíme, jak stejně jako jiné pozemské a lidské věci nedávno ještě vzkvétající a prudce se vzmáhající národy, obce a říše zanikají a mizí, po nich přicházejí jejich nástupci a mění jejich trosky v život a usazují se v jejich území, až zase oni dosáhnou jim určených mezí, a po nich zas přicházejí jiní a tak je tomu na věky… část lidských věcí odchází, část zůstává, část zaniká a nová raší, a tak se to střídá ve věčném koloběhu času, jen celek je trvalý."

Vnímavý autor nerozvíjel předtuchu konce kdysi mocné říše jen v obecném měřítku, zobecňoval naopak své politické zkušenosti:

„Nemám dost slov, abych vylíčil, v jak špatné situaci je byzantská říše… většina je ztracena, zjevně ztracena a z velikosti svého bohatství a rozkvětu upadla, podléhajíc, jak se zdá, zákonům přírody. Upadla tak bídně a ještě větší obavy je třeba mít o budoucnost… Byli jsme odsouzeni k tomu žít z odkazu našich vynikajících předků. Kdo by mohl být tak necitelný, aby si z těch dávných zbytků, jež uchovává čas, nedovedl představit zaniklou velikost a slávu? Kdo by bez slz mohl hovořit o tom, kam až se rozkládala tato obrovská říše?… Za jakou hanbu jsme vyměnili dřívější slávu a žijeme tak bídně, že nás tupí a posmívají se nám nejen nevěřící a nepřátelé víry, ale i naši souvěrci ve víře v Krista Spasitele."

Tak byl Metochités jedním z prvních myslitelů, který se v krizovém období byzantského vývoje pokoušel přenést biologické představy a cykly do filozofie dějin. Svět viděl jako divadlo (*pankosmion theatron*), na němž probíhají scény lidského dramatu.

Jako mnozí předchozí členové císařského dvora zanechal i Metochités řadu oslavných řečí na členy vladařské rodiny, na rodné město Nikaiu a také příležitostné projevy. Dosud nevydána je jeho řeč *Éthikos é peri paideias* (O etice neboli o výchově), v níž oslavil význam vzdělání, hodnotu knih a zvláště řecké literatury, která významem i množstvím děl předčí všechny ostatní literatury. Mezi nevydané řeči patří i *Byzantios é peri basilidos megalopoleós* (Oslava Byzance neboli o císařském velkoměstě) a dvě odpovědi na Chúmnovy invektivy *Elenchos kata tón apaideutós chrómenón tois logois* (Proti těm, kteří užívají jazyka bez vzdělání), v nichž autor dokazuje, že ve vědecké a literární činnosti nelze ničeho dosáhnout bez studia a úsilí. Až ve zralém věku se jeho velkou láskou stala matematika a zvláště astronomie, vědy, jejichž cílem je exaktní poznání a pochopení skutečnosti. K těmto vědám jej přivedly platónské rysy jeho myšlení, které se projevují v jeho novoplatónsky zabarvených komentářích k Aristotelovi a v přesvědčení o nestálosti hmoty, jež podléhá změnám. Proto kladl Metochités i fyziku, jejíž poznání závisí na smyslovém vnímání, níže než matematiku, jejíž výsledky jsou neměnné a jisté. Proti svým odpůrcům, mezi něž patřil i Nikéforos Chúmnos, obhajoval praktický význam matematiky a geometrie pro geodezii, stavebnictví, pro mechaniku a pro výrobu válečných a obléhacích strojů (v eseji *Hoti chrésima ta ek tú mathématikú kai geometrikú tés filosofias eidús dia ta alla pleista tó bió kai dia ta tón méchanikón erga*, Důkazy o tom, že výsledky matematiky a geometrie jsou užitečné pro život vůbec a zvláště pro výrobu strojů). Snad se Metochités z nejistot a krizí společenského vývoje, jehož zákony jeho doba ještě nedovedla pochopit, utíkal k jistotám exaktních věd. V jistotách matematiky hledal dokonce vzor pro společenský soulad, protože

v názorech o jejích obtížných výrocích jsou všichni jednotni a v těchto věcech tvoří lidé společnou obec (*koinopoliteia*), ať žijí daleko či blízko od nás, a kdyby lidský život probíhal jen v této oblasti, byl by stále hluboký mír, společnost by žila bez krizí a lidé by všechno řešili společně.

Tak matematické jistoty vyvolaly v Metochitovi, jehož osobní život i život jím řízené říše podléhaly libovůli Štěstěny – Tyché, vizi celosvětového mírového společenství vědců. Proto Metochités, jejž jeho dvojí role politika a myslitele často přiváděla k úvahám o dávném řeckém dilematu o vztahu životní aktivity a praxe (*bios praktikos*) a života věnovaného teoretickým úvahám a kontemplaci (*bios theórétikos, apragmosyné* = řecky nečinnost), ostře odsuzoval antické filozofy, u nichž marně hledal poučení pro politickou praxi, a shledal že

lehkým jazykem klamně načrtávají, co ve skutečnosti neexistuje a co čas usvědčí z utopičnosti a uvede v zapomenutí, jako závěry pro život neužitečné a nesmyslné, (jako závěry, jichž) nelze užít, poněvadž leží mimo lidské možnosti.

Metochités dobře poznal, že politika je umění možného:

„Jsem přesvědčen, že politik se musí podle možností vyrovnat se skutečností a využít situace a jednat tak, aby z ní získal co nejvíce."

Krizová doba byzantské říše, která ustupovala v Malé Asii náporu Turků a byla zmítána i vnitřními rozbroji, měla vliv na Metochitův osobní život. Po svržení Andronika II. vnukem Andronikem III. byl Metochités pronásledován, jeho palác byl zbořen, majetek rozchvácen. Zůstal jen klášter Chóra (dnešní konstantinopolská mešita Kahrije džámi), který dal jako mecenáš restaurovat v dobách své slávy. V něm našel Metochités jako mnich Theoleptos od roku 1328 útulek v stáří. Chóra se neměla stát jen jeho útulkem, ale i útulkem jeho knih, které zůstaly Metochitovým

jediným majetkem. Dojemnými verši složenými v klasických hexametrech (Metochités jich ve dvaceti básních napsal více než 9000) je svěřoval jako „nejmilejší děti" do péče svého žáka Nikéfora Grégora v obavě, aby nepřátelé nevymazali z intelektuálních dějin doby i jeho jméno:

> Příteli milý, ty střez a hlídej má převzácná díla,
> jediný trvalý pomník, jejž nezničí plynoucí věky,
> obrazem života mého tu zůstanou alespoň ona.
>
> Tobě je v ochranu dávám a ty mi je pečlivě hlídej,
> milené plody mé duše, jež nad dítky byly mi vzácné,
> vždyť ony potomkům přištím, co po nás na světě budou,
> ukáží památku slávy a budou jim drahé a milé.
>
> Knížky mé, bohatství moje, já vás si vždy nejvíce cením,
> ze všeho, čeho jsem vůbec zde ve svém životě dosáh',
> přeji si, aby teď Chóra vám bezpečným útulkem byla.
>
> Proto teď v klášteře bydli a obývej krásné to místo,
> jež jsem ti vystavět dal, abys šťastné v něm prožíval chvíle.
> O jedno jenom prosím, ty přijmi tam milá má díla,
> ať jejich moudrost je svatá či pochází od starých Řeků,
> ať ony čtenáře učí, jak správně užívat řeči,
> ať ony čtenáře vedou svou vznešenou moudrostí mysli,
> ať ony půvabem veršů mu vzbuzují příjemnou něhu
> básněmi svými, jež sepsány byly všelikým metrem.
> Všechny ty knihy mi ochraň a v klášteře obklop svou péčí.

Zájem o literární kontakty se Západem neustal ani v generaci po Planúdovi. Zajímala-li se generace Planúdova převážně o beletristické památky starověké latinské literatury a byl-li její zájem motivován především filologickým úsilím, obracejí někteří vzdělanci 14. století svou pozornost už k obsahové a myšlenkové stránce soudobé římské teologie. Nejvýznamnějšími osobnostmi tohoto proudu jsou DÉMÉTRIOS KYDÓNÉS (1324–1397) a jeho bratr PROCHOROS KYDÓNÉS (1330–1368) ze Soluně. Démétriovi se jako synovi bohaté rodiny dostalo vynikajícího humanistického vzdělání. Když jeho otec, který byl ve službách pozdějšího císaře Ioanna Kantakuzéna, kolem roku 1340 zemřel, musel Démétrios zanechat studií.

> „Zavřel jsem své knihy (říká později ve své Apologii k ortodoxním Řekům), a odebral jsem se k císaři (Ioannu Kantakuzénovi, císařem od roku 1341), který byl nadán rozumem a měl zálibu v literatuře… a tam se mi dostalo takového přátelství a úcty, že sotva by si to někdo pomyslel o mladíčkovi, který sotva odešel od učitelů a ze školy… Císař rozhodl, že nevyhoví žádnému z žadatelů, dokud jejich žádost neprojedná se mnou… mezi žadateli byli i mnozí lidé ze Západu jako členové poselstva, obchodníci nebo lidé v námezdných službách. Mezi nimi bylo i mnoho lidí, jež oni nazývají šlechtici a kteří cestují po světě, aby poznali pamětihodnosti různých zemí. Byzantští císařové takovým lidem poskytovali mnohé projevy úcty a přátelství, poněvadž mezi nimi bývali i vladaři mnoha národů a měst, kteří cestovali na zapřenou a jenom z touhy po poznání. Císař mi uložil, abych se takových lidí ptal, zda něco nepotřebují, aby nevznikl dojem, že snad jimi pohrdá jako přivandrovalci. Já jsem jim ovšem bez tlumočníka nemohl porozumět a působilo mi to často i obtíže, buď proto, že tlumočník nebyl po ruce, nebo jazyk dobře neuměl anebo nedovedl vystihnout přesně myšlenku. Byli mezi nimi i lidé, kteří znali filozofii a měli hlubší vzdělání a někdy se pouštěli i do diskusí, a já jsem pak musel své tlumočníky kárat za to, že nepřekládají jejich projev vyhovujícím způsobem a jsou tak příčinou toho, že chybně chápu jejich názory. Mrzelo mě, že těm lidem nerozumím a došel jsem k názoru, že mi zbývá jen nespoléhat se na jazyk druhých a sám se naučit latinsky… S tímto předsevzetím jsem hledal učitele a opatřoval si knihy, jako bych byl studentem. Našel se výborný učitel, který neznal jen to, co potřebují začátečníci, ale dovedl schopné žáky vést k samým vrcholům filozofie. Jeho znalostem odpovídal i způsob života, neboť byl z těch, kteří se zasvětili Bohu (jako mnich, španělský dominikán)."

Když se Démétrios naučil vynikajícím způsobem latinsky, dal mu jeho učitel (jistě ne bez úmyslu) knihu – „dílo muže, který v teologii všechny předstihl". Tou knihou byla *Summa contra gentiles* (Suma proti pohanům) Tomáše Akvinského. Démétrios chtěl dokázat svým přátelům, kteří se mu pro jeho horlivost ve studiu latiny posmívali, jak dobře tento jazyk ovládl, a pustil se do překládání. Povzbuzován Kantakuzénovým nástupcem císařem Ioannem V., který se klonil k unii, přeložil celé dílo a později i Tomášovu knihu *Summa theologiae* (Suma teologie).

> „Zpočátku, když jsem se pustil do studia toho jazyka (pokračuje Démétrios Kydónés v další části své Apologie), staral jsem se jen o jednotlivé hlásky, slabiky a druhy slov, prostě o to, z čeho se skládá řeč, protože bez těchto znalostí nelze pokračovat… Když jsem pak už bez chyb dovedl číst… začal jsem si všímat i myšlenkového obsahu četby… Četbě básníků, mýtografů a rétorů, kteří spojovali s krásnou literární formou nevhodné báje o bozích,… jsem se věnoval jenom kvůli stylistice a kvůli potěšení z krásy slova. S veškerou horlivostí a požitkem jsem se však věnoval studiu děl vynikajících teologů… Věděl jsem, že naše dva národy už odedávna rozděluje teologický spor, který nelze rozřešit, aniž bychom přesně definovali myšlenky teologů obou stran, proto jsem hlavně srovnával názory obou stran. Naši totiž se přidržovali starého rozdělení a dělili všechny lidi na Héleny a barbary a považovali všechno, co od barbarů pocházelo, za hloupé a nesmyslné… a mezi barbary počítali i Latiny… Přivlastňovali jen

sobě jako jakési dědictví Platóna a Aristotela a celou řeckou filozofii a Latinům přenechávali jen zbraně a neušlechtilé obchodování a kupčení. Dříve se neobjevil nikdo, kdo by naše dovedl přesvědčit o tom, že i Latinové mají rozum a dovedou mluvit i o jiných věcech než o praktických záležitostech. To, že oba národy byly tak dlouho od sebe rozděleny, způsobilo, že navzájem o sobě nic nevědí."

Horlivé studium děl Tomáše Akvinského nezůstalo bez vlivu a Démétrios přestoupil kolem roku 1360 na římskou víru. Za Ióanna V., který v letech 1369–1371 jednal o unii s římskou církví, byl Démétrios Kydónés nejvyšším ministrem říše, když však císařova unionistická politika nezlepšila mezinárodní postavení byzantské říše a císař se této politiky vzdal, ochladly i vztahy mezi císařem a Kydónem, který odešel roku 1385 z císařských služeb do dobrovolného vyhnanství v Benátkách. Zemřel roku 1397 na Krétě, když se podle legendy vracel do Konstantinopole, aby se tu vrátil do lůna ortodoxní řecké církve.

Démétrios Kydónés překládal i z díla Aurelia Augustina a z děl některých středověkých západních teologů, zvláště Anselma z Canterbury, který byl znám z koncilu v Bari z diskusí o „*filioque*". Na Démétriově překladatelském díle se podílel i jeho bratr PROCHOROS, athoský mnich, exkomunikovaný později pro svůj odpor proti hésychasmu, proti němuž se stavěl pod vlivem znalosti západní scholastiky. Spolupracoval zejména na překladech z děl Tomáše Akvinského a Aurelia Augustina.

Snad žádný jiný byzantský autor se do této doby nezasloužil tolik o intelektuální sblížení Východu a Západu jako Démétrios Kydónés, který svým dílem ohlašuje i blížící se renesanci. Mezi humanisticky a platónsky zabarvená díla patří jeho spis *Peri tú katafronein ton thanaton* (O pohrdání smrtí), v němž autor dokazuje, že lidský duch se vlastní silou může i bez zjevení dopracovat k nejvyšší pravdě:

> Každý člověk, který chce žít vskutku šťastně, musí zachovávat tyto zásady: podle svých schopností musí usilovat o pravdu a o vědění a musí pohrdat tělesnými rozkošemi, aby z neznalosti nebloudil při hledání dobra a nedomníval se, že je nalezl v tom, co je příjemné, a tomuto pak nesloužil a netrávil život v neznalosti skutečného dobra, protože by oči jeho duše byly zatemněny rozkošemi a nerozvážně oslepené. Jestliže se člověk podle této zásady ukázní a upraví trvale harmonicky svůj život, pak shledá a pochopí, že jeho duše je nesmrtelná a půjde beze strachu vstříc své smrti.

Tři vášnivé obhajoby (apologie), které napsal pro své krajany, i jeho „náboženský odkaz", v němž trvá na svých názorech, jsou svědectvím hlubokého vnitřního boje, jímž Kydónés docházel k svému přesvědčení,

i svědectvím odhodlání trvat na poznané „pravdě", i proti odporu a obviňování většiny spoluobčanů:

> „Vlast, to je něco skvělého a něco, co nesnáší, jestliže některý z jejích občanů se odváží vystoupit proti jejímu smýšlení. Žádá, aby člověk pro ni položil zbraně, pravdu i duši, a mne jako svého občana nutí, abych souhlasil s jejími názory, ačkoli mne nedovedla přesvědčit o jejich pravdě. Nedovolí mi ani, abych jen tak mlčky seděl… ale obviňuje mne ze zrady a chystá pro mne týž trest jako pro zrádce, jestliže se nesnažím překřičet svým hlasitým souhlasem i žáby.
> Já považuji vlast za nejcennější a nejposvátnější věc ze všech věcí po Bohu a za cennější než cokoli, co mi patří a co mám včetně sebe sama, …a raději bych tu zůstal a snášel mnohá protivenství než abych žil v příjemnostech u jiných. Ale pro lásku k ní bych se nechtěl utkat s Bohem a nechtěl bych nazvat lež pravdou… a pro mne největší věcí je Bůh, pravda a potom… má duše."

Ale Kydónés je si rovněž dobře vědom, jak za jeho doby moc a lesk Byzance upadá:

> „Chtěl-li by někdo přihlédnout k znamenitosti a osudu obyvatelů, shledá, že Řím vládne jen ryzím křesťanům, mezi nimiž nejsou nepřátelé Kristovi, křesťanům, kteří se řídí zákony a spravedlností, jsou postrachem nepřátel a laskaví k přátelům a vynikají bohatstvím a skvělostí života. Řím je i pokladnicí vší moudrosti, má k dispozici celé družiny filozofů a obce teologů… všichni jej ctí jako vládce… Tady u nás patriarcha má jen malou péči o své stádo, všechno jeho úsilí směřuje k tomu, aby se zalíbil císaři, ví, že jen dík jeho rozhodnutí je mu dáno stát v čele církve… tak je tomu uvnitř státu, a co může kdo říci o zahraniční politice… slzy si zasluhují vzdálené oblasti říše. Ale cožpak podobně tomu není i zde poblíž a uvnitř hlavního města?… Kde je právo? Kde je zákon? Kde soudce? Kde péče o vzdělanost? Kde studium teologie? Kde jaká skvělost? Což to město, na něž jsme hrdi… nebylo zbaveno všeho, kvůli čemu stojí za to žít, což se nestalo metropolí všeho neštěstí a smutku, místo aby bylo metropolí měst, jimž dříve vládlo? Což naši císařové neplatí barbarům daň jako otroci a nemusí žít podle jejich pokynů?"

Jak vzdálena jsou tato Kydónova slova někdejší byzantské hrdosti a jejímu pohrdání latinským Západem! Kydónés nezměnil postoj byzantské církve k unii, ale díla Tomáše Akvinského, jež přeložil do řečtiny, zanechala nadále v byzantské teologii trvalé stopy.

HISTORIOGRAFIE RANĚ PALAIOLOGOVSKÉHO OBDOBÍ

Nejvýznamnějším historikem 13. století byl GEÓRGIOS PACHYMERÉS (1242–1310), žák a pokračovatel Geórgia Akropolita:

> Geórgios, po předcích původem z Konstantinopole, se narodil v Nikai a tam byl též vychován. Vrátil se do Konstantinopole okamžitě, jakmile se toto město z vůle boží opět dostalo pod římskou vládu. Tehdy mu bylo devatenáct let, stal se příslušníkem kléru, dosáhl církevních hodností… a stal se i císařským *dikaiofylakem* (tj. dozorcem nad dodržováním spravedlnosti). Napsal tyto Dějiny (o třinácti knihách), a to nikoli na základě nedoložených tradic a ústních zpráv…, ale na základě vlastního očitého svědectví… Nebyl by se ujal tohoto úkolu, kdyby srovnáváním minulosti s přítomností a úvahami o budoucnosti ve srovnání s minulostí nedošel k obavě, že věci se v průběhu času budou dále zhoršovat.

Pachymerovo dílo je opravdu významným, jediným a značně objektivním soudobým pramenem pro období vlády Michaéla VIII. a Andronika II., tedy pro rané palaiologovské období (1260–1308), v němž tlak a postup Turků z východu sílil a byzantská moc v Malé Asii se počala omezovat na pobřežní enklávy. Pro další vývoj byzantské historiografie je dílo významné pozorností, již autor, sám spíše odpůrce unie s latinskou církví, věnuje církevním dějinám a dogmatickým sporům jak uvnitř řecké ortodoxní církve, tak sporům s římskou církví, s níž v té době bylo vedeno intenzivní jednání o smír:

> (Císař Michal VIII.) prohlašoval, že nejedná z jiného důvodu o smíření [s římskou církví], než aby zabránil hrozným válkám a hrozícímu prolévání římské krve. V církvi nebudou zavedeny žádné novoty, jednání s římskou církví se týká pouze tří věcí, a to (papežského) primátu, (papežovy) soudní pravomoci (nad klérem) a uvádění (jeho) jména (v církevním obřadu). Uvážíme-li každou z těchto věcí pozorně, uvidíme, že se jedná o prázdné formality. Kdy by se mohla vyskytnout příležitost, aby papež se k nám osobně dostavil a předsedal ostatním? Kdy by se mohlo stát, aby někdo, kdo u nás vede spor, se plavil přes moře a překonal po něm takovou vzdálenost jen kvůli tomu, aby se splnil papežský nárok na tzv. primát? A v čem už by byla porušena správnost (řec. *to orthon*, srov. *orthodoxia*), kdyby patriarcha při bohoslužbě uvedl v našem chrámu… papežovo jméno? Jak se uměli moudře přizpůsobovat naši předkové tak, aby to bylo prospěšné! Vždyť i to, že Bůh se stal člověkem… bylo moudré přizpůsobení, po-

> mocí něhož… mohl být spasen celý svět. Taková moudrá přizpůsobivost (nebo moudrý, výhodný postup) je tedy skvělá věc. A podaří-li se nám nyní výhodně se vyhnout hrozícímu nebezpečí, nebude nám to mít nikdo za zlé, ale uznají to právě ti nejrozumnější lidé.

Termínem „moudré přizpůsobení, výhodný postup" se pokouším vystihnout byzantský pojem *oikonomia* (původně správa domu, pak státní hospodářství, správa, řízení), převzatý už církevními otci ve spojení *theia oikonomia* (božské řízení) a užívaný pak často v nejrůznějších souvislostech, takže jej nelze přesně definovat. Postup *kata oikonomian* (podle oikonomie) se stal jednou z významných zásad byzantského světového názoru a diplomacie, jíž umožňoval velkou pružnost.

Dohoda o unii, uzavřená na koncilu v Lyonu 6. července 1274 a potvrzená Michaélem VIII., neměla dlouhého trvání a byla pod tlakem byzantského kléru odvolána císařovým synem Andronikem II., který „se (opět *kata oikonomian*) hájil před schizmatiky tím, že byl nucen spolupracovat se svým otcem v rozporu se svým smýšlením, svého jednání lituje, dává se jim k dispozici… a je ochoten podstoupit trest za svůj poklesek."

Jako většina vzdělanců své doby byl Pachymerés i polyhistorem, pod názvem *Filosofia* napsal rozsáhlý komentář k Aristotelovi, psal pojednání o matematice, komentář k starověkému matematiku Diofantovi a parafrázi děl pozdně antického novoplatonika Dionysia Areopagity. O jeho humanistických sklonech svědčí úsilí o klasickou jazykovou formu i veršovaná autobiografie složená v klasických hexametrech, z níž se zachovaly jen zlomky. Toto křížení přísné ortodoxie s formálním klasicismem je příznačné pro prehumanistické tendence raného palaiologovského období.

Historika 14. století NIKÉFORA GRÉGORU (1290–1360) jsme poznali jako věrného žáka Theodóra Metochita a jeho nástupce ve škole při klášteře Chóra i jako tvrdého odpůrce Grégoria Palamy a hésychasmu. Jeho aktivní účast v ideových a náboženských sporech doby se odráží v protihésychastické tendenčnosti jeho díla *Rhómaiké historia* (Římské, tj. byzantské dějiny) o 37 knihách, v nichž líčil události let 1204 (obsazení Konstantinopole křižáky) až 1359. Většina díla (30 knih) je věnována době, již autor prožil jako dospělý svědek líčených událostí:

> „Zprávy o událostech, jež se udály před mou dobou, jsem převzal od starších mužů a uvedu je pouze zběžně, jednak proto, že většinu těchto událostí popsali již jiní, jednak proto, abych nebyl obviňován ze lži, kdybych se snažil podrobně a přesně líčit události, jichž jsem sám nebyl svědkem."

Na svou dobu jeví autor pozoruhodný zájem o vědecké objevy, o státoprávní, správní a ekonomické problémy, jeho dílo není tedy jen politic-

kou, ale i kulturní historií. Odraz tu našly i dobové sociální rozpory, jež jsme poznali již z díla Chúmnova a Kabasilova. Vyvrcholením těchto rozporů bylo protiaristokratické povstání tzv. zélótů (tj. horlivců) v Soluni v letech 1342–1347, jež doprovázelo občanskou válku mezi Palaiologovci a Kantakuzénem:

> Věční chudáci, vydrážděni svou tísní, se náhle vzbouřili a povstali, zle zahlíželi na boháče a jejich vášeň neznala míru. Ale vedle těchto dvou stran se vynořila ještě třetí strana, úplná sebranka, která nikdy neslyšela nic o spravedlnosti a křivdě a snadno se dává strhnout kýmkoli, kdo ji chce použít jako zbraně v akci, v níž drzost převažuje nad rozumem, k neštěstí těch, kteří na sebe přivolali jejich závist. Takový dav se nedovede ani sám spravovat a nedovede se ani řídit podle zákonů… ale valí se jako mořské vlny rozbouřené divokými vichry, jež potápějí nešťastné lodi i s posádkou, tak i oni vyvracejí ze základů domy boháčů a nelítostně a bezdůvodně míří svými meči proti hlavám nešťastníků. Když pak se mezi lidem rozšířila zpráva, že ti, kteří oplývají bohatstvím, polnostmi a dobytkem, se tajně rozhodli otevřít brány města Soluně císaři Kantakuzénovi… tu chudáci, kteří toužili po bohatství a slávě, se postavili proti nim a provolávali uprostřed města jméno císaře Ióanna Palaiologa i jeho matky, sami se nazvali zélóty… a zvali lid ke spojenectví. Tu jako by město zachvátil bouřlivý vítr, vypukl mezi obyvateli zmatek a vzbouření, davy se valily z domů a byly pro boháče nebezpečnější než vnější nepřítel. Loupily bohatství v domech a nelítostně zabíjely každého, na koho narazily, takže po náměstích města se řinuly proudy krve. Výkvět a chlouba města tak upadla do neštěstí kvůli vlastnímu bohatství. Část z nich byla okamžitě pobita při šíleném útoku davu a ti, jejichž budoucnost byla ještě nejistá (bylo jich náhodou více než pobitých), seděli vyděšení doma a museli si dávat pozor, aby příliš volně nemluvili na náměstích a shromážděních.

Nikéforos Grégoras nebyl jen vynikajícím historikem palaiologovského období, ale i znamenitým představitelem soudobé renesance. Byl činný ve všech oblastech tehdejší vědy, od svého učitele Metochita přejal zálibu v přírodních vědách, zvláště v matematice a astronomii. Zdá se, že měl i pochopení pro názornou výuku a experiment, neboť jeden z jeho odpůrců, dávající v byzantském duchu přednost čistému teoretizování a verbalismu, se mu posmíval, že Grégoras nemá vědění pohotově „na jazyku", ale zato jeho byt je plný glóbů a geometrických modelů a jeho veškeré vědění je uloženo na policích. Na základě astronomických studií mohl Grégoras při jedné vědecké diskusi o stanovení jednotného data velikonočních svátků navrhnout už v roce 1324 opravu kalendáře:

> Když přednesl a zdůvodnil svůj návrh, císař jeho přednášku přijal s blahovůlí. Možná, že by se byl i rozhodl zavést navrhovanou opravu, ale raději nechal celou záležitost v klidu a zahalil ji mlčením, aby nevyvolala mezi prostým lidem zmatek a církev se nerozštěpila. Prohlásil rovněž, že by nebylo snadné předat zprávu všem soukmenovcům po celé pevnině a ostrovech a přesvědčit je, aby opravu přijali. Došlo by k nejednotnosti… a to by by nebylo dobré. Proto se mu zdálo snadnější přijmout ze dvou nesnází tu první a nechat věci, jak byly doposud. Mně ovšem se zdál právě opak být snažší…, ale císařův názor platil víc než můj.

Tak pro byzantskou nechuť k novotám i pro nebezpečí politických následků jakékoli změny v záležitostech církve – byť i změny formální – provedl tuto opravu teprve papež Řehoř XIII. v roce 1578, tedy o více než 250 let později (řecká církev přijala gregoriánský kalendář až roku 1924).

Zmínili jsme se již, že platonik Grégoras se ve sporu s Barlaamem zapojil do diskuse platoniků a aristoteliků. Literárním zobrazením tohoto sporu je dialog *Florentios é peri sofias* (Florentios neboli o moudrosti), který je ostrou kritikou aristotelské scholastiky, formou však připomíná spíše Lúkiána než Platóna. Autor se o tomto dialogu zmiňuje i ve svých Dějinách a vysvětluje, jak zašifroval v dialogu jména osob i názvy věcí (své jméno Nikéforos změnil na Nikagoras). Můžeme z toho usuzovat, že i jiné dialogy napodobující v byzantské literatuře Lúkiána (*Filopatris, Timarión, Mazaris*) skrytě zobrazují aktuální politické události a skutečné historické osoby. Grégoras odmítal aristotelskou gnoseologii a její metodu založenou na sylogismech, jimiž se prý nelze povznést ke skutečnému (platónsky chápanému) metafyzickému jsoucnu, jak se o to pokoušela západní scholastika. V této oblasti nelze uplatňovat

> vědecký důkaz, který si vyžaduje nesporných a nevyvratitelných soudů…, jejichž platnost lze názorně dokázat indukcí, smyslovým vnímáním nebo empiricky.

Grégorovo studium přírodních věd jej tedy vedlo k striktnímu dualistickému oddělení vědeckého poznávání pozemského světa a náboženského teologického myšlení.

Historiografie raně palaiologovského období vrcholí dílem *Historia* (Dějiny) IÓANNA KANTAKUZÉNA (asi 1295–1363), které jsou pozoruhodné tím, že jejich autor, příslušník bohaté feudální aristokracie vlastnící rozsáhlé pozemky, zastával zprvu za vlády Andronika II. a Andronika III. nejvyšší státní funkce (*megas domestikos*) a v roce 1341 strhl na sebe císařskou moc, již podržel až do své abdikace v roce 1354, kdy se uchýlil jako prostý mnich Joasaf do ústraní kláštera. Jeho rozsáhlé historické dílo popisuje události pouhých čtyřiceti let (1320–1362), události, na nichž se však autor podílel jako zralý muž, vojevůdce a státník a které svým bouřlivým vývojem doprovázeným už nejen sociálním neklidem a náboženskými rozpory, ale krvavou občanskou válkou, byly hrozivou předzvěstí

pádu říše. Císař, který v této občanské válce bojoval proti legitimnímu nástupci trůnu Ióannu V. Palaiologovi, obhajoval pod krycím jménem Christodúlos ve svých Dějinách – podobně jako kdysi Caesar ve svém literárním díle – svou politickou aktivitu za občanské války, v níž se opíral o vrstvy nejvyšší aristokracie a o fanatické přívržence hésychasmu z řad mnichů na Athosu – ale také o sílící tureckou moc v Malé Asii, zatímco jeho odpůrci hledali pomoc u Bulharů a Srbů, kteří v té době nabyli na Balkáně značné síly.

Když velký domestik viděl, že situace se stává krajně nebezpečnou, došel k názoru, že už nesmí dále váhat, a svolal poradu o dalším postupu. Jakmile se sešli, ujal se slova jako první: „Spolubojovníci, všichni můžete odhadnout, v jak obtížné a neklidné situaci se nacházíme a jak se tato situace bude dále zhoršovat. Kdybych teď přišel z ciziny nebo žil mezi vámi jako neznámý prostý člověk, byl by tu důvod, abych vám představil svou povahu a charakter. Poněvadž však jsem mezi vámi od raného mládí až do současné doby nejen žil, ale řídil jsem říši jako první muž po císaři..., znáte mou povahu stejně dobře jako já sám... Dokud císař Andronikos III. byl naživu, dával mi značnou pravomoc při správě říše a ponechával mi rozhodování i o nejvýznamnějších záležitostech. Já jsem se mu odvděčoval stejnou náklonností a horlivostí... V tom jsem pokračoval i po jeho smrti tak, abych nic nezanedbal, nešetřil jsem své tělo ani majetek a dělal jsem a vymýšlel vše jen proto, abych jeho rodině uchoval vládu... A ani potom jsem pro svou moc nezpychl tak, abych na sebe strhl vládu nad římskou říší a nahradil své nynější postavení postavením císaře... Kdybych po tom byl toužil, jak tvrdí ti, co mne pomlouvají, co by mi v tom bylo po císařově smrti bránilo, když jeho synové byli v mých rukou a já jsem rozestavěl stráže v císařském paláci, kam se po třech dnech dostavila i císařovna a tak jsem měl v rukou všechno. Mohl jsem se vším nakládat po své vůli, mohl jsem je dát zabít a bez námahy a potu se zmocnit císařské vlády, protože by tu nebyl nikdo, kdo by se odvážil postavit proti mně! Já jsem však na nic takového ani nepomyslil, ale do devíti dnů po císařově smrti jsem vše uvedl do pořádku, odvolal jsem stráže, sám jsem se vrátil do svého domu a odtud jsem spravoval všechny záležitosti, aniž bych zaváděl nějaké změny a aniž bych řídil věci k svému prospěchu tak, aby z toho někdo mohl vyvozovat, že jsem se snažil strhnout vládu na sebe... Proto císařovna, která od počátku znala bezúhonnost mé povahy a byla svědkem mého nepřekonatelného a skvělého přátelství vůči císaři i svědkem mé horlivé péče o císařovy děti i o ni samu po císařově smrti, ta císařovna neměla věnovat sluch ničemným pomlouvačům, ale spíše mně, který jsem za ni řádně a spravedlivě spravoval stát. Když však nyní jakýsi závistivý duch v touze ničit, co se osvědčilo, jí nedovoluje, aby uvěřila pravdě a právu, a přiměl ji k tomu, aby mne považovala za nepřítele a ne za přítele, za protivníka a ne za spojence, za proradného a ne za věrného, tu já jsem došel k názoru, že nesmím sám rozhodnout o svém dalším jednání, ale že se musím poradit s vámi a ochotně se podrobím

vašemu rozhodnutí. Ale nejdříve řeknu, co já v současné situaci považuji za prospěšné... Myslím si, že pro celek bude nejužitečnější a nejprospěšnější, abych se vydal do rukou císařovny, aby sama podle své vůle o mně rozhodla. Jestliže, jako ochránkyně práva, ustanoví soudní tribunál a dá mi čas k obhajobě,... pak velmi snadno vyvrátím všechny lži a pomluvy. A potom odmítnu jakýkoli úřad, vyhnu se tak jakékoli zámince k závisti a pomluvám, budu žít jako soukromník a vůbec se nebudu zajímat o veřejné záležitosti, ani kdyby mne k tomu chtěli donutit všichni lidé třeba i násilím. Jestliže však císařovna proti veškerému právu a spravedlnosti úplně podlehne pomluvám a odsoudí mne bez soudu, i to ponesu lehce dávaje z mnoha důvodů přednost poutům, vězení a propadnutí majetku než tomu, abych dal podnět k občanské válce." Tak promluvil velký domestik. Přítomní senátoři a nejvyšší velitelé odpověděli jednomyslně a jakoby jedněmi ústy: „...My nerekneme a neporadíme nic nového, ale jen to, co sám císař považoval za prospěšné pro říši, k čemu nás neustále vybízel a k čemu radil i na smrtelném loži a co bylo jeho posledním příkazem, a to, abys ty na sebe vzal císařské roucho a aby ses energicky chopil správy říše, neboť jen toto opatření může odvrátit hrozící neštěstí." ...Tak odpověděli přední senátoři a velitelé vojsk velkému domestikovi. On uznal, že jejich požadavek je spravedlivý, že jejich úvahy odpovídají pravdě a jsou rozumné a že nemůže nic namítat proti tak pádným argumentům, přece však váhal změnit svůj názor jsa si vědom, že takové změny bývají zpravidla příčinou neštěstí. Dlouho mlčel a zvažoval svou odpověď. Mezi posluchači zavládlo hluboké ticho a všichni napínali sluch, aby slyšeli, co řekne. On konečně odrazil nápor zmatených myšlenek a promluvil: „Já jsem stále toho názoru, že by se neměly zavádět žádné změny a novoty, a rád se zřeknu všeho, co mám, a bude-li třeba, podrobím se i tělesnému utrpení, raději než abych zavdal příčinu k občanské válce... Poněvadž jsem si však sám dobře vědom, že nám hrozí větší a hroznější nebezpečí, jestliže se zřeknu vlády, a sluší se též poslechnout i vaší rady, proti své vůli se vystavuji většímu nebezpečí, a to nikoli z touhy po slávě (té se mi v největší míře dostává i v mém nynějším postavení), ani kvůli majetku (mám víc než dokáži spočítat a nechť si ho rozchvátí, kdo chce), ale jen kvůli vám a kvůli obecnému blahu Římanů dávám přednost obrovským a četným nebezpečím před svým současným bezpečím... a změním své rozhodnutí, jak jsem řekl, jen proto, že to chcete vy a kvůli vašemu prospěchu."... Když velký domestik pronesl tuto řeč, všichni přítomní projevovali souhlas s jeho slovy a vzdávali dík Bohu, že ho přesvědčili, aby se stal císařem.

Závist a pomluva jsou termíny, jež se v Kantakuzénově díle často opakují při líčení bezohledných sporů o prvenství v dlouholeté občanské válce; obranou proti „nespravedlivé" závisti a „neoprávněným" pomluvám ospravedlňuje autor svá politická rozhodnutí.

Zkrácená ukázka Kantakuzénovy řeči je příkladem politického projevu (tzv. *démégoria* = řeč k lidu), jimiž byzantští historikové po vzoru

svých antických předchůdců a v souladu s pravidly rétoriky oživovali své líčení (u Kantakuzéna zabírají vložené řeči téměř polovinu díla) a zároveň je i příkladem obratné argumentace a manipulace, jíž se autor od prohlášení věrnosti vládnoucí císařské rodině dostal až k zdůvodnění politické nezbytnosti svého kroku, kterým se rozhodl převzít vládu sám. Kantakuzénovo dílo lze chápat spíše jako paměti politika a z tohoto hlediska je nutno posuzovat i jeho objektivnost a historickou hodnotu. Kantakuzénos ze svého hlediska nutně hodnotil politický vývoj jinak než Nikéforos Grégoras, který jako odpůrce hésychasmu stál na protějším pólu.

Sázení milníku.
Iluminace z rukopisu Oktatenchu z kláštera Vatopedi na Athosu, 13. stol.
(Vatopedianus 602), podle vzoru vatikánského svitku Josua z 10. stol.

Anny Komnény mluvit jazykem Thúkydidovým i její snaha o antický geografický rámec, dosvědčují to vyumělkované klasicizující romány i množství dobových listů, které neobsahují žádnou výpověď o vlastní době, a v praxi konečně i obtíže, jež působí literárním historikům datování některých děl. Ale i proti záměrům autorů se objevují v historiografii, v pamětech, v románech a zvláště v satirách realistické rysy a scénky odpozorované životu. Zárodky těchto lidových tendencí a skromné zárodky literatury psané živým jazykem jsou počátkem nového proudu, který se v dalším vývoji rozlije do větší šíře. Jedním z hlavních rysů komnénovské literatury je však její zesvětštění, začíná se objevovat smysl i pro ryze zábavnou funkci literatury. Nositeli literární kultury už nejsou převážně církevní hodnostáři, ale státní úředníci a objevují se i literáti z povolání.

KŘIŽÁCI V BYZANCI NIKÁJSKÝ EXIL (1204–1261)

BYZANTSKÉ ŠKOLSTVÍ ZA LATINSKÉHO CÍSAŘSTVÍ A NIKÁJSKÉHO EXILU

V kapitole o historiografii komnénovské doby jsme opustili historika Níkétu Chóniata v okamžiku, kdy zdrcen barbarským zpustošením Konstantinopole křižáky odchází s byzantským císařským dvorem do Nikaie.

Když se v Konstantinopoli prohlásil císařem Balduin, hodlal tu zřídit latinskou vysokou školu. Obrátil se tehdy na papeže Innocence III., aby přiměl pařížskou Sorbonnu k tomu, aby se této záležitosti ujala. Papež v květnu roku 1205 skutečně poslal list „pařížským profesorům a žákům, aby se odebrali do Řecka a reorganizovali studia v zemi, kde poprvé vznikla," nemáme však žádné zprávy o tom, že by se byl tento záměr realizoval. Na pařížské Sorbonně bylo pouze zřízeno collegium Constantinopolitanum (konstantinopolská kolej), na níž mělo studovat vždy dvacet kleriků ze „zámoří" (franc. *outre-mer*), tj. z byzantského Východu. V pramenech jsou až do šedesátých let 14. století uváděni jako „pueri orientales" nebo „clerici transmarini". Ti pak měli šířit římskokatolickou víru v bývalých byzantských državách obsazených nyní křižáckými latinskými vladaři.

Západ nicméně vzhlížel s úctou k byzantské učenosti, jejíž ohlas pronikl až do středověkého německého eposu *Wartburgkrieg*, v němž konstantinopolská škola je uváděna hned po slavné univerzitě pařížské, a tato její pověst přetrvala až do období humanismu, jak víme ze slov Eneáše Sylvia Piccolominiho: „Až do našich dob přetrval v Konstantinopoli památník starobylé moudrosti, jako by právě tam byl pravý domov písemnictví a tvrz nejvyšší moudrosti."